

А К А Д Е М И Я Н А У К С С С Р
БОЛГАРСКАЯ АКАДЕМИЯ НАУК

**СТАТЬИ И МАТЕРИАЛЫ
ПО БОЛГАРСКОЙ
ДИАЛЕКТОЛОГИИ**

Выпуск 9

ИЗДАТЕЛЬСТВО АКАДЕМИИ НАУК СССР
Москва • 1959

АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ НА СССР
ИНСТИТУТ ПО СЛАВЯНОВЕДЕНИЕ

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
ИНСТИТУТ ЗА БЪЛГАРСКИ ЕЗИК

СТАТИИ И МАТЕРИАЛИ
ПО БЪЛГАРСКА
ДИАЛЕКТОЛОГИЯ

Св езка 9

Москва — 1959

А К А Д Е М И Я Н А У К С С С Р
И Н С Т И Т У Т С Л А В Я Н О В Е Д Е Н И Я

Б О Л Г А Р С К А Я А К А Д Е М И Я Н А У К
И Н С Т И Т У Т Б О Л Г А Р С К О Г О Я З Ы К А

С Т А Т Ъ И И М А Т Е Р И А Л Ы
П О Б О Л Г А Р С К О Й
Д И А Л Е К Т О Л О Г И И

В ы п у с к 9

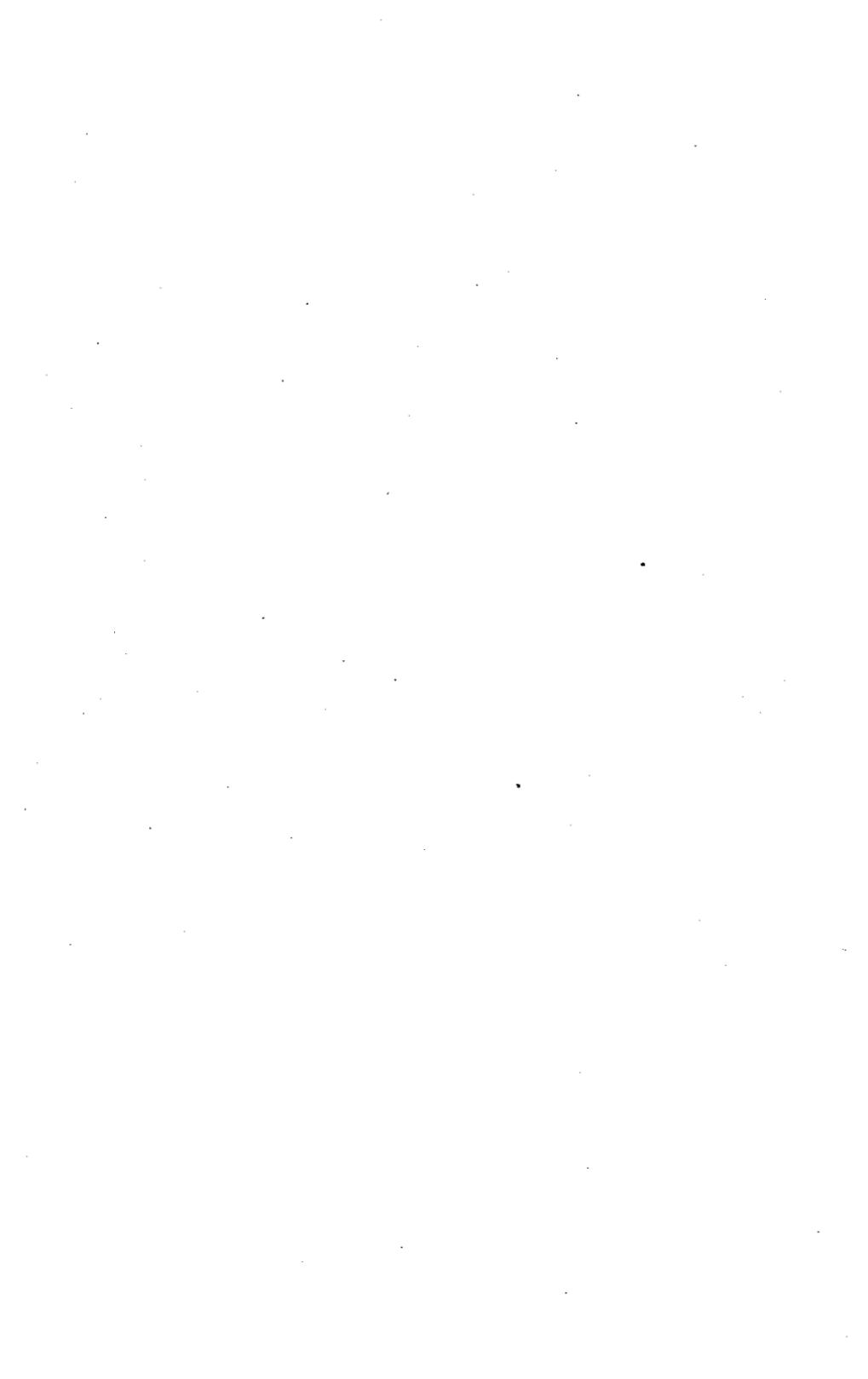
И З Д А Т Е Л Ь С Т В О А К А Д Е М И И Н А У К С С С Р
М о с к в а — 1 9 5 9

О Т В Е Т С Т В Е Н Н Ы Е Р Е Д А К Т О Р Ы .

С. Б. БЕРНШТЕЙН, С.М. СТОЙКОВ

ПРЕДИСЛОВИЕ

Начиная с девятого выпуска „Статьи и материалы по болгарской диалектологии“ являются совместным органом Института славяноведения АН СССР и Института болгарского языка БАН. Здесь будут публиковаться материалы по болгарским народным говорам, исследования по истории болгарского языка, выполненные на диалектном материале, теоретические статьи по вопросам диалектологии. Особое внимание будет уделено публикации различного рода исследований, посвященных лингвистическому картографированию болгарского диалектного материала в связи с работой над „Атласом болгарских говоров“. Значительное место будет отведено публикации словарных материалов.

ДАНКО МЛАДЕНОВ

МИАЛАТИТЕ ВРЕМЕНА В БРЕЗНИШКИЯ ГОВОР

Брезнишкият говор споделя главните особености на глаголната система, свойствена на преходните говори, по-специално на белоградчишко-трънския говор. Редица особености в значението и синтактичната употреба на глаголните форми са общи на по-голямата част от говорите в Западна България. Пълно и точно описание на тези особености обаче все още няма. Не са установени дори и техните граници.

Глаголната система на брезнишкия говор изглежда по-богата с форми от сърбохърватската, но в сравнение със съвременния книжовен български език тя е значително по-бедна. Така от осемте глаголни времена¹, характерни за съвременния книжовен български език, брезнишкият говор притежава само шест (т. е. няма бъдеще в миналото и доколкото се вижда от събрания материал, няма и бъдеще предварително време), а липсата на минало несвършено причастие е причина и за по-бедна, по-неразвита структура на несвидетелското наклонение².

¹ Смятам, че т. н. бъдеще предварително време в миналото (щях да съм влязъл) не може да се брои за девето време в българския книжовен език, тъй като формите му нямат самостоятелно темпорално значение.

² Терминът несвидетелско наклонение има по-широко значение от термина преизказно наклонение и обхваща всички глаголни форми, за означаване на действия, на които говорещото лице не се чувствува свидетел, т. е. които говорещото лице чувствува или представя като невъзприети. Преизказното наклонение обхваща само случаите, при които невъзприетите действия са възприети от друго лице, т. е. когато се предават чужди възприятия.

Брезнишкият говор има две времена с пристава ориентация — сегашно и минало неопределено време (перфект) и четири времена с двойна ориентация — минало свършено време (аорист), минало несвършено време (имперфект), минало предварително време и бъдеще време.

Предмет на тази статия са само миналите времена и то главно в изявително наклонение. Към явленията се подхожда от съвременно гледище. Исторически бележки за развой на отделните форми не се дават — това ще бъде сторено другаде. Отбелязани са само главните развойни тенденции, които могат да се наблюдават непосредствено в говора. При разглеждането на миналите времена в брезнишкия говор се правят сравнения със съвременния книжовен български език. Смяtam обаче, че всеки терitoriален говор е съотносителен с останалите териториални говори и това, което не е диалектно по отношение на книжовния език, може да бъде диалектно по отношение на друг терitoriален говор. Териториалните говори са продукт на определени, до голяма степен единни условия. Книжовните езици са формация от друг тип и са съотносителни на всички диалекти, взети заедно. Затова е оправдано да се описват по-добро и обширно явления, които се срещат не само в говора, но и в съвременния книжовен български език.

МИАЛО СВЪРШЕНО ВРЕМЕ (АОРИСТ)

Форми

Аористна основа. Формите на минало свършено време се образуват от специална аористна основа, според която глаголите от I спрежение се делят на 6 разреда, а глаголите от II спрежение — на 3 разреда. Трето спрежение е единно, както в съвременния книжовен български език.

Първо спрежение

Отношението между сегашната и аористната основа на глаголите от I спрежение се проявява в известни редувания

на фонеми. Това дава възможност за подялба на разредите на групи. Принципът на тази подялба се дава в следната таблица:

Разред	Основна на- ставка в ми- нало св. време	Група	Фонеми пред основ- ната наставка	Образци		
				Сегашно вр. 1 л.	Минало св. 1 л.	време 2 л.
1	<i>-o/-e</i>	A	ч — к	печём	пёко	пèче
			ж — ɪ	стружём	ст्रùго	ст्रùже
			ш — нула — ш	вршём	вѓо	вѓше
			к + н — к — ч	замркнем	замрко	замрче
			г + н — г — ж	дàгнем	дàгио	дàже
		B	д + н — д	пàднем	пàдо	пàде
			нула + н — д	остàднем	остàдо	остàде
		B	без редуване	метём	мёто	мёте
		A	без редуване	ùмрем	умрè	умрè
			н — нула	òпнем	опè	опè
			н' — нула	жн'èм	жè	жè
			йм — нула	зàймем	заë	заë
			редуване на коренната гласна с нула	мёл'ем	млè	млè
3	<i>-a</i>	A	ÿ(нула) — ѕ	поÿем (поэм)	поÿà	поÿà
			без редуване	шòпчем	шòпчà	шòпчà
			а ш — с	пàшем	писà	писà
			в ж — з	рёжем	резà	резà
			г ч — к	плàчем се	плакà се	плакà се
		B	ð ж — ɪ	лòжем	лòгà	лòгà
			редуване на коренната гласна с нула	кòл'ем	клà	клà
				бёрем	брà	брà
4	<i>-y</i>			мàнem	минù	мàну
5	<i>-нула</i>			мàем	мà	мà
6	<i>-ва</i>			купùем	купувà	купувà

На таблицата се дават формите за 1 л. ед. ч. сегашно време и 1 и 2 л. ед. ч. минало свършено време. Така може да се видят ясно както отношенията между сегашната и аористната основа, така и двете аористни основи в първи разред.

Първи разред се характеризира с две аористни основи, образувани с наставките *-o* (в 1 л. ед. ч. и трите лица на множествено ч.) и *-e* (2 и 3 л. ед. ч.).

А група обхваща глаголите с редуване на фонеми между двете основи — сегашната и аористната, а в известна част от глаголите и между двете аористни основи:

а) в сегашната основа пред наставката за време — фонемата *-ч* в първата аористна основа (пред наставката за време *-o*) — фонемата *к*, във втората аористна основа (пред наставката за време *-e*) фонемата *ч*: *печём* — *пèко*, *пèче*; *речём* — *rèko*, *rèche*; *сечём* — *сèко*, *сèче*; *влечём* — *влèко*, *влèче*; *претечём* — *претèко*, *претèче*;

б) в сегашната основа — фонемата *ж* в първата аористна основа — фонемата *г*, във втората аористна основа — фонемата *ж*: *стрижём* — *стри́го*, *стри́же*; *мòжем* — *мòгò*, *можè*; тук се наблюдава колебание: *мòгò*, *мòгòмо*, *мòгòсте*, *мòгòше* покрай *можè*, *можёмо*, *можёсте*, *можёше*; под влияние на книжовния език се срещат и формите: *можà*, *можàмо*, *можàсте*, *можàше*.

в) в сегашната основа — фонемата *ш*, в първата аористна основа — нула, във втората аористна основа — *ш*: *вршём* — *vrò*, *vròше* (само този корен).

Б група обхваща глаголите, които в сегашно време съдържат словообразувателната наставка *н*, но в аористната основа са без тази наставка. Според фонемата пред тази наставка глаголите от **Б** група могат да се разделят на четири подгрупи. В последната група влиза само един глагол — *останем*. Той се характеризира с липса на съгласна пред словообразувателната наставка *-н*, т. е. коренът му завършва на гласна фонема. В аористната му основа се явява фонемата *д*, от историческо гледище неогранична, което ни дава възможност да го присъединим към **Б** група само при едно условие — да бъде отделен в отделна подгрупа. Подгрупите са:

а) в сегашната основа — група фонеми *кн* (*к+н*, при което *н* е словообразувателна наставка), в първата аористна основа — фонемата *к+нула*, а във втората аористна основа — фонемата *ч+нула*: *пùкнem* — *пùко*, *пùче*; *вùкнem* — *вùко*, *вùче*; *шчùкнem* — *шчùко*, *шчùче*; *замìкнem* — *замìко*, *замìче*;

б) в сегашната основа — група фонеми *гн* (*г+н*, при което *н* е словообразувателна наставка), в първата аористна основа — фонемата *г+нула*, във втората аористна основа — фонемата *ж+нула*: *дѝгнem* — *дѝго*, *дѝже*; *стѝгнem* — *стѝго*, *стѝже*; *трѝгнem* — *трѝго*, *трѝже*; *лèгнem* — *лèго*, *лèже*; *побèгнem* — *побèго*, *побèже*; *замèгнem* — *замèго*, *замèже*;

в) в сегашната основа — *н* (словообразувателна наставка), в двете аористни основи — нула: *сèднem* — *сèдо*, *сèде*; *осéбнem* — *осéбо*, *осéбе*; *пàднem* — *пàдо*, *пàде*; *кràднem* — *кràдо*, *кràде*; *улèзнem* — *улèзо*, *улèзе*;

г) в сегашната основа — *н* (словообразувателна наставка), в двете аористни основи — фонемата *д:* *остàнem* — *остàдо*, *остàде* (само този корен).

При глаголите от **В** група съгласните фонеми пред основната наставка остават едни и същи във всички форми: *гребèм* — *грèбо*, *грèбе*; *едèм* — *èдо*, *èде*; *метèм* — *мèто*, *мèте*; *плетèм* — *плèто*, *плèте*; *убодèм* — *убòдо*, *убòде*; *накладèм* — *наклàдо*, *наклàде*; *гн'етèм* — *гн'èто*, *гн'èте*; *предèм* — *прèдо*, *прèде*; *донасèм* — *донèсо*, *донèсе*.

Втори разред (както и всички останали разреди: втори, трети, четвърти, пети и шести) образува форми за минало свършено време само от една аористна основа. Този разред се характеризира с наставка за време *е*.

А група има аористна основа, която съвпада със сегашната: *ùмрem* — *умрè*, *сèпрем* — *сèпрè*, *зàврem* — *заврè*, *ùспrem* *се* — *ùспè* *се*, *прòстрem* — *прострè*. Редуване на съгласни фонеми пред наставката за време в тази група не се наблюдава.

Б група се характеризира със съкратена аористна основа:

а) в сегашната основа пред наставката за време — фонемата *-н* (същевременно словообразувателна наставка), в аористната основа — нула: *òпnem* — *опè*, *òтnem* — *отè*, *ùзnem* — *узè*

(също и *уэ́дъ*, вариант, по който е отбелязан и в с. Главановци, Трънско, покрай *уэ́дъ*); *кэнем* — *клé*, при което коренното *ж* се превръща в съгласна;

б) в сегашната основа пред наставката за време — фонемата *-н'*, в аористната основа — нула: *жн'эм* — *жè*, *почн'эм* — *почè*; в *жн'эм н'* се схваща като словообразувателна наставка от съвременно гледище, спр. *зажин'ам*. И в *почн'эм н'* пази словообразувателния си характер, спр. *почин'ам* (несвършен вид);

в) в сегашната основа група съгласни *йм*, в аористната основа — нула или само *й*, което няма вече характер на фонема, тъй като попада в позиция пред *е* и се неутрализира: *займем* — *зайè* или *заè* (само този корен);

г) в сегашната основа *л'* — в аористната основа — *л*, освен това — редуване на коренната гласна с нула: *мел'эм* — *млè* (само този корен).

Трети разред се характеризира с аористна основа, образувана с наставката *-а*.

А група обхваща глаголите с корен на гласна фонема, или *й*, звук, който няма стойност на фонема пред наставката за сегашно време (*e*), но в минало свършено време, тъй като попада в позиция пред задноезична съгласна се превръща във фонема и се явява задължително: *пойèм* (или *поèм*), но винаги *пойà*; *кайèм се* — *кайà се*, *смейèм се* — *смейà се*, *майèм се* — *майà се*, *байèм* — *байà*, *лайèм* — *лайà*.

Б група обхваща глаголи с корен на съгласна фонема:

а) без редуване на фонеми пред наставките за време: *шъпчем* — *шъпчà*, *трèпчем* — *трепчà*, *дъшчем* — *дъшчà*;

б) *а* — с редуване на фонемата *ш* (в сегашната основа) с фонемата *с* в аористната основа: *пишем* — *писà*, *сташем* — *стасà*, *лишем* — *липсà*, *разгелдышем* — *разгелдисà*, *бегендышем* — *бегендинисà*, *меришем* — *мерисà*, *алошем* — *алосà*, *навакшем* — *наваксà*, *арешем* — *аресà*, *спатакшем* — *спатаксà* и др.;

в — с редуване на фонемата *ж* (в сегашната основа) с фонемата *-э* (в аористната основа): *режем* — *резà*, *мажем* — *мазà*, *вржем* — *врзà*, *арижем* — *аризà*;

г — с редуване на фонемата *ч* (в сегашната основа) с фонемата *-к* (в аористната основа): *плачем се* — *плакà се*.

δ — с редуване на фонемата -ж (в сегашната основа) с фонемата -г (в аористната основа): лъжем — лъгà.

В група обхваща глаголите, които образуват съкратена аористна основа, т. е. при които се редува коренната гласна с нула: бे́рем — брà, пे́рем — прà, кòл'ем — клà (с редуване на фонеми л' — л), дे́рем — дрà, постèл'ем — послà (с редуване на фонеми л' — л, освен това и коренното т попада в неутрална позиция и не се изговаря).

Четвърти разред е единен, без каквито и да е редувания на фонеми между двете основи: мѝнem — миñù, дùнem — дунù, зѝнem — зинù, дèнem — денù, к'аñem — к'аñù, рѝнem — ринù, мàнem — манù (покрай машù), одбñem — одънù, спомèнem — споменù, заг'иñem — заг'инù, прøсnem — прøснù, осбвñem — осъвнù, плѝзnem — плизнù, рìпnem — рипнù, свѝтñem — свитнù, чùшnem — чушнù, рèкñem — рекнù, стрìгñem — стригнù, лìзñem — лизнù и др.

Пети разред обхваща глаголите, които образуват аористна основа без наставка за време (морфологическа характеристика на времето — нула): миèм (мийем) — мì, биèм (биийем) — бì, пиèм (пиийем) — пì, съвìем (съвийем) — съвì, риèм (рийем) — рì, криèм (крийем) — криù, триèм (трийем) — триù, трюèм (трюйем) — трюù, обюèм (обуйем) — обù, надюèм (надуйем) — надù, отрюèм (отруйем) — отрù, овдовèем (овдовейем) — овдовè, забогатèем (забогатейем) — забогатè, онемèем (онемейем) — онемè, одртèем (одртейем) — одртè, остарèем (остарейем) — остарè, игрàем (играйем) — игрà, познàем (познайем) — познà, но знайем (знаем) — знайà, винаги по 3. А, побуйà от *побуйаем и др.

Шести разред обхваща глаголите с продуктивната наставка -у (уй) в сегашно време. Те образуват аористна основа с наставката -ва: купùем (купуйем) — купувà, бесùйе се (3 л.) — бесувà се, рисùйем — рисувà, усмùвкуем се — усмùвкува се, подонòдуем се — подонòдува се и др.

Особен интерес предизвиква взаимодействието между всички глаголи от първи и втори разред, които имат във формата си за сегашно време характерната словообразувателна наставка -н

и глаголите от четвърти разред. Като резултат на това взаимодействие (аналогия), се наблюдава интензивно преминаване на глаголи от първи и втори разред към четвърти разред, та покрай *замръко*, *тръгше*, *щѫче*, *осѣбо*, *украдо*, *дѣгосте*, *съпѣ*, *отѣмо*, *почѣмо*, *пристигомо*, *срѣтомо* и пр. се срещат и формите *замркнѫ*, *трѣгнѫше*, *щѣкнѹ*, *осебнѫ*, *украднѫ*, *дигнѫсте*, *съпнѫ*, *отнѫмо*, *почнѫмо*, *пристигнѫмо*, *срѣтнѫмо* и др. под.

Тези колебания са проява на един продължителен процес с обширна териториална основа — отмирането на втория сегматичен аорист, образуван без наставка от глаголите на -нѣ. Напреднал много в източните южнославянски говори и в българския книжовен език, този процес още може да се наблюдава, както в сърбохърватски, така и в преходните говори. Трябва да се отбележи, че териториалните говори в Брезнишко (Граово), Сливнишко (Бурел), Трънско (Знеполе), Щарибродско, Пиротско, Белоградчишко и областта Краище (Мраката) могат да покажат различна картина на този процес. Така в Пиротско се среща аорист *вѣче* (3 л.) от глагола *вѣкнем*, докато в Граово тази форма е непозната.

Интересен е фактът, че анкетирано лице, което разказва една и съща приказка през февруари 1949 г. и септември 1954 г. първия път употребява съвсем последователно форми като *срѣтели*, *стѣгли*, втория път прави „грешка“, като употребява *стигнѫло* покрай „правилното“ *стѣгло*.

Този процес е бил настигнат в брезнишкия говор от книжовно влияние и от влиянието на разположения по-на изток западен софийски ъ-подговор, така че могат да се наблюдават и други варианти: *побегнѫ*, *почнѫ*, *украднѫсте*, *излезнѫмо*, *напреднѫсте* и др. под.

Три глагола в брезнишкия говор биха могли да бъдат отделени в специален, седми разред, тъй като образуват аористна основа на -и: *вѣнem* — *вати*, *вати*; *мѣнem* — *машi*, *мashi*; *рїпnem* — *рїпi*, *рїпи*. Трябва да се има обаче пред вид, че тези форми са доста нестабилни в говора. По-разпространени са формите: *вѣнem* — *ванѫ*, *вѣну*; *мѣнem* — *манѫ*, *мѣну*; *рїпnem* — *рипnѹ*, *рїпnу*. Още по-рядка е формата *пипi*, вм. *пипnѹ* от глагола

пѝпнем. В трънския говор се срещат в сегашно време формите *вàтим*, *вàтиш* и пр., *рѝпим*, *рѝпиш* и пр. Очевидно в случая се наблюдава конкуренция между глаголи със сегашна основа на *-и* и глаголи с основа на *-не/ну*.

Второ спрежение

Глаголите от второ спрежение според аористната си основа могат да се групират в три разреда.

Първи разред образува аористна основа с наставката *-и*: *лòмим* — *ломѝ*, *цèрим* — *церѝ*, *стàвим* — *ставѝ*, *гòрим* — *горѝ* и пр. Този разред се характеризира с ударение върху корена в сегашно време.

Втори разред образува аористна основа с наставката *-е*: *висìм* — *висè*, *залетìм се* — *залетè се*, *кипìм* — *кипè*, *трèпìм* — *трèпè*, *горìм* — *горè* и др. Глаголите от този разред имат сегашна основа с ударение върху наставката за време.

Трети разред образува аористна основа с наставката *-а*: *држìм* — *држà*, *трчìм* — *трчà*, *клечìм* — *клечà*, *спìм* — *спà*. Преобладават глаголи с корен на шипяща и с ударение върху наставката в сегашно време.

Колебание се наблюдава в глагола *видим*, който образува минало свършено време по два начина: *видè* и *видò* (по I спреж. **1 Б**). Покрай *четèм* в говора се среща по-често *четìм*, но аористната основа винаги *-е* по I спреж. **1 Б** — *четò*, *чете*.

Трето спрежение

Глаголите от трето спрежение имат една основа за всички времена, така както е и в съвременния книжовен български език. Аористната основа съвпада със сегашната: *тèпам* — *тепà*, *глèдам* — *гледà*, *съпин'ам* — *съпин'а*, *машин'ам* — *машин'а*, *срèчам* — *сречà* и пр.

Аористни окончания. Формите за единствено число на минало свършено време се характеризират с липса на окончания (нулев морфологичен показател). Формите за множествено число се характеризират със следните окончания: 1 л.

-мо, 2 л. -сте и 3 л. -ше. Парадигмите на глаголите от шестте разреда на първо спрежение, трите разреда на второ спрежение и глаголите от трето спрежение изглеждат така:

Спрежение първо

Разред					
1	2	3	4	5	6
пèко	жè	пойà	минù	мà	купувà
пèче	жè	пойà	мàну	мà	купувà
пèче	жè	пойà	мàну	мà	купувà
пèкомо	жèмо	пойàмо	минùмо	мàмо	купувàмо
пèкосте	жèсте	пойàсте	минùсте	мàсте	купувàсте
пèкоше	жèше	пойàше	минùше	мàше	купувàше

Спрежение второ

Спрежение трето

Разред			
1	2	3	
ломà	висè	клечà	тепà
ломà	висè	клечà	тепà
ломà	висè	клечà	тепà
ломàмо	висèмо	клечàмо	тепàмо
ломàсте	висèсте	клечàсте	тепàсте
ломàше	висèше	клечàше	тепàше

В говора има наченки на система за различаване на формите за първо лице от формите за второ и трето лице, единствено число. В първи разред на първо спрежение смислоразличителна роля играят двете аористни наставки, ср. *видò* и *видè*. В четвърти разред на първо спрежение формите за 1 л. се различават от формите за 2 и 3 л. по ударение, ср. *зинù*, *ринù*, *манù* (покрай *мashi*) за 1 л. и *зинù*, *ринù*, *манù* (покрай *мashi*) — за 2 и 3 л. ед. ч. Глаголите без представки от останалите разреди на първо спрежение, от второ спрежение и от трето спрежение не разполагат с никакъв морфологичен показател за подобно различаване. В такъв случай изключителна роля за различаването играят контекстът и обстановката.

Глаголите с представки от 3 и 5 разред на първо спрежение, от 1 и 3 разред на второ спрежение и от трето спрежение имат отmet на ударението към началото на думата във 2 и 3 л. ед. ч.: *запойà*, *омѝ*, *поломѝ*, *наклечà се*, *утепà* — в 1 л. ед. ч., но *зàпойа*, *òми*, *поломи*, *нàклеча се* — в 2 и 3 л. ед. ч. Глаголите с представки от 4 разред на първо спрежение имат „двоен“ отmet на ударението към началото на думата във 2 и 3 л. ед. ч.: *подзину*, *йзрину*, *отмину* и т. н.

Изключителна роля за различаване на формите за 2 л. от формите за 3 л. ед. ч. имат контекстът и обстановката. Трябва да се отбележи, че въпреки липсата на морфологичен показател за такова различаване, личните местоимения се употребяват значително рядко.

Отклонения от традиционния говорен тип се срещат в единствено число и в множествено число. Така в единствено число отклоненията засягат мястото на ударението. Под влияние на западния софийски ъ-подговор в брезнишкия говор широко се разпространява ударение на формите за единствено число (2 и 3 л.) върху последната сричка: *минù* вм. *мìну*. Това влияние ясно се наблюдава при глаголите с представка: *написà* вм. *нàписа*, *одговорù* вм. *òдговори*, *строишù*, вм. *строши*, *утепà* вм. *ùтепа*, *омѝ* вм. *òми* и др. под.

Окончанията за множествено число също така са засегнати от влиянието на западния софийски подговор и книжовния език. При това са възможни и контаминации, та се наблюдават интересни форми:

1. Окончания *-ме*, *-те*, *-а (-ÿа)* вм. *-мо*, *-сте*, *-ше*, напр.: *потковàме*, *носìме*, *узòме*, *резàме*, *брàме*, *рèкоме*, *писàме*, *чùме* (1 л.) *брàте*, *гледàте*, *писàте*, *мазàте*, *висèте*, *носìте*, *казàте* (2 л.) и *чукàа*, *гледàа*, *рèкоа*, *игràа* (и *играйа*), *дойдòа*¹ (3 л.). Тези окончания са характерни за смесената реч, т. е. за един вид „общ говор“, който служи за общуване

¹ Традиционни диалектни форми в редица периферни брезнишки села — изоглосата на окончанието *-ше* е самостоятелна, т. е. тя не съвпада с изоглосата на другите окончания.

между селяните от всички села -- от Димитрово до югославската граница. Понякога може да се чуе и удължаване на ударената основна гласна: *гледâме, писâме, резâме, носйме*, но обикновено тази характерна особеност на софийския говор се испльзва от вниманието на граовците.

2. Под влияние на съвременния книжовен български език извънредно рядко се срещат контаминирани окончания в множествено число: *-хмо* -- по аналогия на *-хте* и *-ха*: *потковâхмо, гледâхмо, видêхмо* и то -- в говора на деца между 9 и 15 год. Окончанията *-хме, -хте* и *-ха*, както и окончанието *-х* (1 л. ед. ч.) за местното население имат подчертано книжовна стилистическа багра.

3. Окончанието *-смо* (1 л. мн. ч.) обикновено се осъзнава като знеполска форма, макар че има по-далечен произход. Среща се извънредно рядко, напр.: *измётосмо, уздсмо*.

4. В множествено число има колебания в ударението. Това се дължи на намесата на две акцентни форми -- книжовната и софийската (на западния софийски ъ-подговор), затова се срещат успоредно форми като *пъсахме, носихме* (по-рядко) и *писахме, носихме* (по-често).

В говора се пазят формите за минало свършено време (аорист) на спомагателния глагол *съм*:

бѝ бѝмо

бѝ бѝсте

бѝ бѝше

Особени са формите за минало свършено време на глагола *нечу* (книж. *не ща*):

нейтò нейтòмо

нейтè нейтèсте, нейтòше

нейтè нейтèше, нейтòше

При него се срещат същите варианти в окончанията. Срещат се обаче и варианти в коренната част на думата: 1) *нестò* (покрай *нестè*) *нестè, нестè, нестòмо* (покрай *нестèмо*), *нестèсте, нестèше*; 2) *нешчeà* (покрай *нешчeàх, нештeà*), *нештeà* (*нешчeà*), *нешчeàме* и пр. Вариантите от втория тип

са резултат на книжовно влияние, но в създаването им взема участие и въздействието на други форми от системата на говора.

Значение и употреба на формите за минало свършено време

Както в съвременния български книжовен език, така и в нашия говор, минало свършено време означава действия в определен минал момент, за разлика от минало неопределено време, което означава действия преди момента на говоренето (без да отнася действието към определен минал момент).

Следователно минало свършено време е време с двойна ориентация (т. е. показва отношението на действието към два момента — първи ориентационен момент е моментът на говоренето, втори — определеният минал момент, за който се говори), а минало неопределено време е време с приста ориентация (т. е. показва отношението на действието само към един момент — моментът на говоренето). Това се доказва и от паралелизма между минало предварително време и минало неопределено време. Ако допуснем, че минало неопределено време има двойна ориентация, ще следва, че минало предварително време има тройна ориентация, което не твърди нито един от досегашните изследователи на българския глагол. Паралелизмът на минало предварително и минало неопределено време изпъква при транспозицията на разказ от сегашно време в минало време, езиково-психически и логически акт, който се извършва винаги при разказ за преживяно (припомняне).

Ясното противопоставяне на минало свършено време и минало неопределено време е съществена отлика на говора от сърбохърватския език, където аористът има ограничена употреба за означаване на действия, извършени непосредствено преди момента на говоренето и постепенно се измества от перфекта.

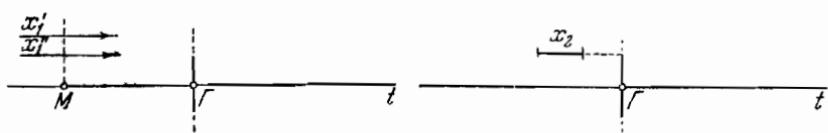
Минало свършено време както в брезнишкия говор, така и в книжовния български език, се противопоставя на минало

несвършено време, което също така означава действие в определен минал момент. Съществена отлика на минало свършено време е, че действието, което то означава не може да се мисли след определения минал момент (т. е. миналия момент, за който се говори), докато действието означенено с минало несвършено време може да се мисли (т. е. е мислимо) и преди и след този минал момент.

Фиг. 1 Минало свършено време

Всичко това може да се представи графически на една линейна координатна система.

Фиг. 2. Минало несвършено време Фиг. 3. Минало неопределено време
 Γ — момент на говоренето; M — определен минал момент; x — действие на минало несвършено време; x_1 — действие на минало несвършено време; x_2 — действие на минало неопределено време; t — ос на времето

„Видови“ разлики в минало свършено време

Действията на глаголите от свършен вид в минало свършено време не могат да се мислят не само след определения минал момент, но и преди него, т. е. те са вътрешно съдържание на самия момент. Това означава, че в същност действието се мисли с трайност равна на нула, сп. *Дойдо да га ўзнем у три, ама тèбе те нèмаше* (книж. *Дойдох да го взема в три часа, но тебе те нямаше*).

Действието *дойдò* не може да се мисли нито преди *три* (часа) нито след *три* (часа), т. е. то напълно съвпада с момента *три*. Това може да се представи графически:

Трайността (интервала) на действието на минало свършено време (*дойдò*) е означен с *x*, при което *x=0=M*.

Ако миналият момент, означен тук с помощта на обстоятелствено пояснение (*у_три*), не е означен специално, той винаги се мисли, т. е. мисълта за определения минал момент е включена в значението на морфологическите показатели за минало свършено време.

Това определя едно от най-важните свойства на минало свършено време — да означава действия в последователни моменти, т. е. всеки глагол от минало свършено време в една верига от глаголи означава действие в различен минал момент, така че се означава верига от последователни действия, ср.: *Йà одgòре слéзо и se затепàмо. Йàси побègo, улéзо тuka и se заключíy* (Аз слязох отгоре и почнахме да се бием. Аз избягах, влязох тук и се заключих). — *Йà se утлаши и отидò* прàво *у_k'ошèто* (Аз се уплаших и отидох веднага (точно) в ъгъла. — *Наступíмо тùва од Власинско blàто нанагòре. Одврнìjme ни назàде тийа србíете. Па прележàмо зад едън байr* (Настъпихме тук от Власинското блато нагоре. Отблъснаха ни назад тези, сърбите. И пренощувахме [после] зад един хълм).

Последователността на действията може да се изрази графически така:

Фиг. 4.

Фиг. 5.

Действието на глаголите от несвършен вид в минало свършено време е вътрешно съдържание на продължителен период от време с край в определен минал момент, т. е. за разлика от действието на глаголите от свършен вид в минало свършено време, то може да се мисли и преди този определен минал момент, сп. *Он живейд до преди десет години* (Той живя до преди десет години).

Това е изобразено графически на фиг. 1.

Определеният момент може да не бъде изразен специално (с обстоятелствено пояснение), но той винаги е в мисълта, т. е. мисълта за него се включва в значението на морфологическите показатели за минало свършено време, сп.; *После па Г'орг'ийа га извади [знамето], та онò доста и у н'ега седè, а сà ие у музéйа, та нèка му се радуйд. Однесе га Г'орг'ийа и га даде* (После пък Георги го извади [знамето], и то доста време и у него седя [т. е. беше], а сега е в музея и нека му се радват. Занесе го Георги и го даде). Новите итеративни глаголи в минало свършено време означават периодична проява на изчерпано действие с край в определен минал момент, сп.: *Онò noctò си дойдè. Па кà се врнà¹ турците, та кà га претурйиа, па бòй, па бòй; бàба лéгнува врз н'ега, онù иу врл'у, та га напраѝа сè црнò* (То през нощта си дойде. И като се върнаха турците и като го събориха, и бой, и бой: баба много пъти лега върху него, те я отхвърляха и го направиха цялото черно).

Роля на контекста

Известни типове контекст могат да модифицират значението на формите за минало свършено време, без да изменят основното в значението на времето, т. е. характера на ориентацията.

Така обстоятелствените пояснения от типа *двà_пути, млðго_пути, нèколко_пùти* и пр. могат да придават „повто-

¹ Примерът е от с. Гигинци, където вм. -ше в 3 л. мн. ч. се употребява винаги -a(-йа).

рително“ значение на аористното действие, т. е. да посочат, че действието не е реализирано само веднаж и евентуално колко пъти е реализирано (брой на реализациите): *Три_пути_ме чүшну. Ударѝ_га два_пути по_обрàзът и_си_побèго* (*Три пъти ме блъсна. Ударих го два пъти по бузата и избягах*).

Видовата разлика при това се проявява добре, сп. пример с глаголи от несвършен вид: *Нàй_напред бёше [энàмето] у_детèто, а_после, като_неколко_пути доодиàше, та_правише [бисък, та_га_турѝ у_к'унъц, па_га_скашкà и_га_вр'ѝ на_ бун'ишчето* (*Най-напред беше в детето, а после, след като идваха няколко пъти да правят обиск, сложих го в една тръба за печка, смачках я [тръбата] и я хвърлих на бунището*).

Повтарянето на действието при всички тези случаи не е периодично, а броят на реализациите винаги е определено (крайно) число. Тази е съществената отлика на аориста от имперфекта и сегашното време с повторително значение, където повторението е периодично.

Трябва да се отбележи, че контекстът от типа *сèк'и путь, понèк'игаш, сèк'и дън, сèку нèдел'у* и пр. е абсолютно неприложим към минало свършено време.

В непосредствена връзка с обстановката се предизвиква още една модификация на минало свършено време — минало свършено време, означаващо нереализирано действие, което е близо до своята реализация. Действието се мисли като предстоящо: *Немойте_бре, расипастьте котлèто!* (*Недейте бе, ще разлеете котлето*)

Това явление е широко разпространено в юнославянските езици.

МИАЛО НЕСВЪРШЕНО ВРЕМЕ (ИМПЕРФЕКТ)

Имперфектната основа на глаголите от първо и трето спрежение съвпада със сегашната основа. Глаголите от второ спрежение образуват имперфектна основа по два начина:

глаголите с ударение върху корена в сегашно време, глаголите с корен на шипяща съгласна и глаголът *спим.* образуват имперфектна основа със наставката *-e*, а всички останали глаголи имат имперфектна основа, която съвпада със сегашната, спр. таблицата по-долу.

Към имперфектната основа се прибавят следните окончания:

Лице	Едноствено число	Многоствено число
1	<i>-e</i> (- <i>ÿe</i>)	<i>-емо</i> (- <i>ÿемо</i>)
2	<i>-ше</i>	<i>-есте</i> (- <i>ÿесте</i>)
3	<i>-ше</i>	<i>-ey</i> (- <i>ей</i> , - <i>ÿей</i>)

Йотацията както пред основната гласна, така и в състава на окончанието се проявява спорадично, поради действието на съвременен фонетичен закон (неутрализация на *ÿ* пред *e* и *y*).

Парадигмите на глаголите от трите спрежения изглеждат така:

Спрежение		
Първо	Второ	Трето
<i>вђнее</i>	<i>лòмее, држèе, висèе</i>	<i>тèпае</i>
<i>вђнеше</i>	<i>лòмеше, држèше, висèше</i>	<i>тèпаше</i>
<i>вђнеше</i>	<i>лòмеше, држèше, висèше</i>	<i>тèпаше</i>
<i>вђнеемо</i>	<i>лòмеемо, држèемо, висèемо</i>	<i>тèпаемо</i>
<i>вђнеесте</i>	<i>лòмеесте, држèесте, висèесте</i>	<i>тèпаесте</i>
<i>вђнейу</i>	<i>лòмееу, држèу, висèу</i>	<i>тèпаеу</i>

На таблицата не се дават случаите с йотация. Във 2 и 3 л. мн. ч. на глаголите от първо и второ спрежение често се среща съкращаване на гласната *e* в окончанието: *чùресте*, *чùреу*, *печèсте*, *печèу*, *сèесте*, *сèу* покрай *чùреесте* и *чùреёесте*, *чùрееу* и *чùреёу*, *печèесте* и *печèёесте*, *печèеу* и *печèёу*, *сèеесте* и *сèеёесте*, *сèеу* и *сèеёу*.

Подобно съкращаване се наблюдава и в 1 л. мн. ч. на глаголите от второ спрежение, предимно тези, които имат специална аористна основа: *нòсемо* покрай *нòсеемо* и *нòсеёмо*, *мìслемо* покрай *мìслеемо* и *мìслеёмо*, *држèмо* покрай *држёемо* и *држёёмо*.¹

Съкращаване не настава там, където би се загубила възможността да се запази опозицията на формите за минало свършено време и минало несвършено време, минало несвършено време и сегашно време:

Минало несвършено време	Минало свършено време	Сегашно време
<i>врнеемо</i>	<i>врнùмо</i>	<i>врнемо</i>
<i>сакаemo</i>	<i>сакàмо</i>	<i>сакамо</i>
<i>седéемо</i>	<i>седёмо</i>	<i>седíмо</i>

Степента на този процес би могла да се разглежда и в териториален аспект. Прави впечатление, че в с. Главановци, Трънско съкращаването е много рядко явление.

И в минало несвършено време се наблюдават отклонения от традиционния диалектен тип, отклонения, които се дължат както на книжовно влияние, така и на влияние от страна на западния софийски подговор: *гòнеeme*, *гòнeme*, *гòнеete*, *гòнехте*, *гòнеа* и *гòнейа*, *седèа* и пр. Разпределението на формите в стилистическо отношение е подобно на разпределението на съответните форми от минало свършено време.

Изогласата на окончанието за 3 л. мн. ч. *-ey* (-ей) е самостоятелна и се отделя от изогласата *y* от прасл. ῳ та в редица села се среща окончание *-ea*-(-ейа), характерно за говора в Мраката и западния софийски подговор.

Ударението на формите за минало несвършено време е аналогично на ударението в сегашно време.

¹ В тези форми (напр. *нòсеемо*) има две гласни *e*-*e*, а не една дълга гласна *e*. Това се вижда от различната интонация на гласните — едината винаги е по-висока от другата, дори когато едната (втората) е подчертано кратка.

Формите на спомагателния глагол съм са:

<i>бèо, бè, бèа</i>	<i>бèомо, бèмо, бèамо</i>
<i>бèше</i>	<i>бèосте, бèсте, бèте</i>
<i>бèше</i>	<i>бèу, бèа</i>

Срещат се и форми с йотация. Характерни за традиционния диалект са формите *бèо, бèомо, бèосте, бèу*. *Бè, бèмо, бèсте* са по-нови форми, изглежда развили се на местна основа. *Бèте* вероятно е заимствуване от западния софийски подговор. *Бèа, бèамо, бèа* са записани в с. Садовик, наред с останалите форми и могат да бъдат обяснени като внесени от говора на мракетинците (Мраката) в говора на по-младото поколение.

Глаголът *нèчу* (книж. не ща) образува форми за минало несвършено време от основа, която съвпада със сегашната *нèчее, нèчеше, нèчеше, нèчеемо, нèчеесте, нèчезу*.

Значение и употреба на формите за минало несвършено време

Характерна за говора е рядката употреба на минало несвършено време. Формите на това време имат ограничена функция — главно да ориентират в миналото имперфектното действие; тази функция може да бъде наречена уводна или ориентираща. Ограниченната употреба на имперфекта, неговата уводна функция очевидно е свойствена на имперфекта и в останалите говори на Западна България и има интересен паралелизъм в доста и от говорите в Югоизточна България (напр. грудовския говор, архаичните говори в Елховско, говорите на преселеното тракийско население от Одринско и пр.). Мизийските говори се различават в това отношение. В тях минало несвършено време има употреба по-близка до книжовната. Изобщо говорите, в които се среща висилена употреба на минало несвършено време както в книжовния език са по-малко. В известен смисъл на термина употребата на минало несвършено време в книжовния българ-

ски език може да се характеризира като граматична тавтология¹.

Въпреки своята ограниченост, минало несвършено време в брезнишкия говор запазва в значението си основното сходство със съвременния книжовен български език. То означава действие в определен минал момент, като се противопоставя на минало свършено време с това, че действието му може да се мисли (е мислим) преди и след този минал момент: *Тоша. Он_се със_Тинку бийеше, ю_му юкайе да_се_не_бийе.*

Във връзка с това се проявява и второто свойство на минало несвършено време — да изразява едновременни действия. Графически действието на минало несвършено време представено на фиг. 2.

Ориентиращата, уводната роля на минало несвършено време се проявява главно при употребата на глаголите *съм* и *ѝмам*. Обикновено с тези глаголи се предицира един постиянен признак — действие, характерен за определен минал момент, след което става възможна употребата на форми за сегашно или бъдеще време, с релативна функция:

А — сегашно време:

Беше Илинден и ние футболистите се стягамо... нали че ѹмамо мяч?.. — Беше жив до скоро, па те така седимо па зборуяме, па казуе... (Беше Илинден и ние, футболистите, се стягахме. Нали ще [сяхме да] имаме мяч? — Беше жив до скоро, и ето така седяхме и

¹ В книжовния български език се наблюдава задължителна граматическа тавтология, което ще рече, че морфемата за минало свършено време се употребява във всеки глагол от една група глаголи, свързани ориентационно, например: *М. беше жив до скоро, и ето така седяхме и разлюваряхме и той казваше...* Всеки от тези глаголи показва с формата си не само, че действието му е едновременно с действието на другите глаголи от същата темпорална група, но и че действието му е в определен (един и същ за всички глаголи) минал момент. В говора няма граматическа тавтология, т. е. мисълта за определения минал ориентационен момент се внася от една единствена форма, а формите за сегашно време (с релативна функция) показват само едновременността на действията.

разговаряхме и той казваше...), — Ймаемо шеесè — седъмдесè кòшера. Глèдамо_си_ги кòй_си_йе гледаç [Имахме 60—70 кошера. Гледахме си ги, т. е. гледаше ги този от нас, който беше гледаç]. — На_мнòго_пути ѹдееву. После_изпечù, и_нèкой_ги затечè... (Много пъти отиваха. После ги изпечаха [изпечаха] и някой ги заварваше [завареше].

Б — бъдеще време:

Дòле ѹмаше срòбска тулàрница. И_че_ѝма едън да_разузнàва, други че_држì врòска... (Долу имаше срòбска тухларница. И един разузнаваше, а друг држеше връзка). — Еднò време бèше така: че_se_сìри по_н'ѝвете.. (Едно време беше така: сиренето се правеше по нивите).

От текста се вижда, че сегашното и бъдещето време съответстват на книжовното минало несвършено време. В някои случаи и в книжовния език се допуска подобна употреба на сегашното и бъдещето време. Трябва да се има предвид обаче, че в брезнишкия говор има само една възможност, и тя се вижда от примерите. От друга страна употребата на сегашно или бъдеще време в тези случаи в книжовния език има подчертана разговорна и народно-разговорна стилистическа багра.

Сравнително рядко се срещат други уводни, ориентиращи глаголи в минало несвършено време: *Їдеемо по_волòве и_играемо на сùпканицу съз_децàта... (Ходехме да пасем воловете и играехме на „дзипканица“ [вид игра] с децата).*

Много рядко, когато се предицират трайни (характерни за продължителен период от време) едновременни действия-признаци, ориентирани към един определен минал момент, в говора се наблюдава употреба на по-голям брой глаголи в минало несвършено време:

К'ерк'èзетука живèea. Работил_съм у_к'еркèзете. У_Кошарèво ѹмаше тùрци. Тàм живèea и у_Грабòв дòл, там си... и_у_Кònску ѹмаше к'ерк'èзе. Турците не_бèа¹

¹ Текстът е записан в с. Бежовци, където традиционното окончание за 3 л. мн. ч. е -я (–a).

толкова лоши, а к'ерк'èзете краднеа здрàво. Турциите носеа фесове, а тийа нèмаше. Детè што чè запомни!

Дойду турциите за паре:

— *Дай куче парете!*

— *Ама аго нèмам паре, мòлим ти се!*

И онѝ г'и ўзну, та у слѝвете г'и накàчу. После ўзне та му удàри два шамара па га напùди. Това му ѿе плачан'ето.

(Черкези живееха тук. Работил съм при черкезите. В Кошарево имаше черкези. Там живееха и в Грабов дол, там си... И в Конска имаше черкези. Турциите не бяха толкова лоши, а черкезите крадяха много. Турциите носеха фесове, а черкезите — не. Дете какво ще запомни [може да запомни]!

Дойдат турциите за пари:

— *Дай, куче, парите!*

— *Но, аго, нямам пари!*

И те ги хванат [контаминация — мн. ч. вм. ед.] и ги навържат [качат, обесят] на сливите. После му удари два шамара и го напùди. Това му е плащането).

Вижда се, че при прехода към конкретната картина минало несвършено време се изоставя веднага, на негово място идва сегашно време от глаголи в несвършен вид, което има повторително значение. В книжовния език, както се вижда от книжовното съответствие на записа, е възможен същият преход към сегашно време с повторително значение (релативно), но книжовният език допуска в случая и употреба на минало несвършено време от глаголи в свършен вид, т. е. допуска и една нормална граматическа тавтология. Интересно е, че в едни югоизточни говори се наблюдава предпочтение само на единия или само на другия начин за изразяване на тези отношения, а в други — изключителна употреба на сегашно време с повторително значение и пълно отсъствие на форми за минало несвършено време от глаголи в свършен вид.

Ако ориентацията се извърши от минало свършено време, в брезнишкия говор употребата на минало несвършено време

става излишна и вместо него се употребява съответна форма в сегашно или бъдеще време с релативна функция: *Денъска игрàмо на чùлу.* Отсèко еднò дрòво. С три чàтал'a га отсèкомо, побýмо га. И едън — чулàр. Кà ни збрà кàпете. И се запùчамо с тойàт'ете... (Днес играхме на „чула“ [вид игра]. Отсякох един клон [дърво]. С три чатала го отсякохме, поставихме го изправено на земята. И един беше „чулар“ [пазач на „чулатата“] Събра ни шапките. И се хвърляхме с тоягите, т. е. хвърляхме тоягите в „чулатата“).

Ако ориентацията е извършена чрез обстоятелствено пояснение за време, минало несвършено време става също така излишно и вместо него в говора се употребява сегашно (реалтивно) време: *Па_ичёра тàтко:* он_ме кàра ѹà д_йдем по_волове. Он чёше_ме бийе па_йà нейтò (Пък вчера татко: той ме караше да ходя да паса воловете. Щеше да ме бие и аз не пожелах [не се съгласих]). *Цàнко, ѹà на_щò_съм жùва.* Денъск'e Пётър кàже: Ас_те денедìсвам не_йедèш нìшко.— Пётър Северн'акът (Днес Петър казваше: Аз те наблюдавам, не ядеш нищо.— Петър Севернякът).

Ориентиращата функция на минало несвършено време се проявява при още един случай — при вметната реч (парентеза и хипербатон), когато потокът на речта трябва да се прекъсне и да се изкаже действие, ориентирано към определен минал момент:

A_една билà мнòго красива, името_и било... Magdalèna_li_га кàжеше [бáба_ми]...a_turçите_йу аре-сàли... (А една [мома] била много красива, името ѹ било... Магдалена ли го казваше [баба ми]... а турците я харесали).

Освен всички изброени случаи трябва да се изтъкне още един — когато се противопоставя миналото на настоящето: *Ca_nèma, dète, nèma, pe_dàрове_ѝмаше пе...* A_съгà ѹду та_se_потпíшу, pe_nèma бòръч да_trùпа, pe_нìшко жùво... (Сега няма, дете, няма, а [тогава] имаше дарове,

*пък... А сега отидат [отиват] и се подпишат [и се подписват], и не трупат дългове и нищо друго...). А_одна-
прèд бёше зевник. Сà_йе мазè (А преди беше [казваха]
„зевник“. Сега е [казват] мазе).*

От всички примери може да се заключи, че съгласуването на времената в брезнишкия говор се различава значително от съгласуването на времената в книжовния език. Трябва да се отбележи обаче, че в повечето случаи има голямо сходство между говора и разговорния стилистически пласт на книжовния език. Естествено се налага изводът, че между разговорните и народно-разговорните форми на съгласуването в книжовния език и нормалните за западните говори форми на това съгласуване има генетическа връзка. Но тук този въпрос не може да бъде решен и в подкрепа на изказаното твърдение не могат да се привеждат примери по две причини — още не е ясна ролята на голям брой български говори, разположени на изток от ятовата граница, и не е изяснен въпросът доколко разговорният и народно-разговорният стилистически слой трябва да се смята за слой на книжовния език (т. е. не трябва ли те да се отнесат към системата на националния език?).

Минало несвършено време в брезнишкия говор е сходно с книжовния български език и със североизточните мизийски говори по отношение на връзката си с минало свършено време, когато играе роля на конкретизатор на действие, изразено с глагол от несвършен вид в минало свършено време. *Осъм_месеца седè у_болницата. Сâкаеу да_ми_рèжу ру-
ката. Сâкаше да_йу_рèже едън начàлник, лош човèк...* (*Осем месеца седях в болницата. Исках да ми режат ръката. Искаше да я реже един началник, лош човек...*).

Но и тези случаи са извънредно редки, тъй като в говора функцията на минало несвършено време се поема от сегашното време (употребено релативно): *И_през_цёлото междучасие
игрàмо и_улёзомо у_час и_дàскалицата ни_испитува
по_грамàтику на_въпросие. Нѝиे не_знàйемо да_йу_од-*

говоримо и даскалицата почè да Ѳка... (И през цялото междучасие играхме и влязохме в час. И учителката ни изпитва по граматика, задавайки въпроси. Ние не знаехме [как] да Ѳ отговорим и учителката започна да вика...). Пò он'адън игрàмо на свинк'у. И едън — свин'аr. Искàруе свинк'уту на пашу и друг'ите чèкайу с тойаg'ете. (По-онзи ден играхме на „свиня“. И един [от нас] беше „свинар“. И зкарваше свинята на паша и другите чакаха с тоягите.). Та дойдè едън друг, млад, рус, опет. И он ме лекувà човèкът. Преврзуете чисти, преврзуете чисти, преврзуете чисти, та здр видè (И дойде един друг — млад, рус елегантен. И той ме лекува човекът: преврзевà — чистъ, преврзевà — чистъ, та мъка видя [тасе измъчи]). Конкретизацията в повечето случаи е придружена с повишена емоционалност, която се изразява в употреба на фигури с емоционална основа (ср. във втория случай употребата на елипса, в последния случай — употреба на хистерон протерон, т. е. „по-късното първо“ и анадиплозис).

В говора на по-младото поколение се среща засилена употреба на минало несвършено време под влияние на книжовния език, при което доста често се нарушават изброените до тук условия за неговата употреба.

Един по-особен случай на употреба на минало несвършено време, употреба, която не е чужда и на книжовния български език, е. т. н. imperfectum de conatu, който означава неосъществено, но близко до своето осъществяване действие. При това действието се представя като непосредствено предстоящо по отношение на втория ориентационен момент (определенния минал момент): *И зèде ми поп Пàвел пèнсийката, та не мì дàде докумèнти за слùжбицуту. С пет дàна слùжба, та ме вàчаеу докумèнти от войнùту. Сè такà че бòде, ѹнак че бòде...* (И зяде ми поп Павел пенсийката, тъй като не ми даде документи за службичката. Още пет дена служба и ме хващаха [и щяха да ме хванат] документи от войната. Все: „Така ще стане, инак ще стане...“).

Видови разлики

Глаголите от несвършен вид в минало несвършено време означават единични действия, само ако са употребени без контекст за повторение, напр.: *Он [камионът] си_ѝдеше от Перник. Ако беше излетяло колелото, тèше да истèпа нарòдът* (*Той [камионът] си идваше от Перник. Ако беше изхвръкнало колелото, щеше да избие хората*).

Глаголите от свършен вид обаче, независимо от контекста, означават действия с периодично проявяване. Те се употребяват извънредно рядко. Характерно за тях е, че запазват основната функция на времето в говора — ориентиращата функция: *Имаемо шесе-седъмдесе кòшера. Глèдамо_си_г'и кòй_си_ѝе гледач... [На това място разказвачката прави отклонение от описанietо, което не е отбелоязано в записа, и отново се връща на темата]... Като_си_преврнеше кòшерът и си_тùри ѹедил'акът, и като принесе седъм осъм едèн до_друг... и_кòйто_ѝе вèче наплнìл* (*Имахме 60—70 кошера. Гледахме си ги [т. е. гледаше ги, грижеше се за тях този], който беше гледач... Като обрнеше кошера и като си сложеше ѹедилката, и като донесеше и наредеше един до друг 7—8... и [започваше да вади мед от всеки] който е наплнил [питити]*).

Както се вижда от примера, тази имперфектна форма може да означи началото на верига от действия в последователни минали моменти, верига с периодична проява в миналото. Останалите звена на веригата са означени с глаголи в сегашно време от свършен вид.

Тъй като глаголите от свършен вид в сегашно време без повторителен контекст или без друг контекст за изявително наклонение означават действия, на които разказвачът не се чувствува свидетел¹, тук повторителното и изявителното значение на тези форми се внасят изключително от глагола в минало несвършено време (*преврнеше*).

¹ Вж. статията ми „Някои значения на сегашно време в брезнишкия говор“, сп. „Български език“, 1953, кн. 3, стр. 265—269.

Роля на контекста

Както се отбелязва при характеристиката на минало свършено време, обстоятелствени пояснения от типа *сèки_пут, понè-кигаш, сèки дòn, сèку нèдел'у, сèк'и мèсъц* и пр. могат да модифицират значението на формите за минало несвършено време и да прибавят на действието, което се означава, повторителен характер. Особеното при минало несвършено време обаче е неопределеният брой на повторенията и периодичността на реализациите на действието, т. е. че действието се реализира неопределен брой пъти в равни интервали време (или при наличието на еднакви условия). Роля на повторителен контекст може да играе: а) наречие за време: *Доòдеше вечер дòма та си зборùемо...* (*Идваше вечер в къщи и си приказвахме*); б) бъдеще време с повторително значение. *И_че_дòйду за-кùпчици от Сдовийу. Пòвече закùпчици ѹдеу от Л'убàту...* (*И ще дойдат /т. е. в такъв случай често идваха/ закупчици от София. Повече закупчици идваха от Любата*).

В този случай минало несвършено време играе роля на конкретизатор на действието, изразено с бъдеще време с повторително значение.

ДЕЙСТВИТЕЛНО МИАЛО ПРИЧАСТИЕ

Тъй като двете времена, които предстои да бъдат разгледани в настоящата статия, са сложни от словообразувателно гладище и във образуването им участва действителното минало причастие, налага се да бъдат разгледани най-напред неговите форми. Това ще улесни и прегледа на формите за несвидетелско наклонение.

В брезнишкия говор има само две причастия. И двете са минали—единото —страдателно, а другото—действително. Това налага да се означават с термините страдателно минало причастие и действително минало причастие, за разлика от съответните термиини, възприети за книжовния език, където се говори за минало действително (свършено и несвършено) причастие и минало страдателно причастие, тъй като в дихото-

мията участвуват и сегашните причастия. Освен това в говора не се срещат минали причастия, образувани от имперфектната основа, така че терминът действително минало причастие тук ще означава само действително причастие, образувано от аористната основа. Не е необходимо да се изтъква винаги, че причастието е минало, а това дава възможност да се употреби и съкратен термин — действително причастие.

Действителното причастие в брезнишкия говор се образува от всички глаголи, независимо от вида им.

Глаголите от първо спрежение, 1. разред, групите **A** и **B** и глаголите от група **B** с корен на устнена съгласна образуват действително причастие от първата аористна основа, като се отстранява основната наставка **-о** и се прибавя наставката **-л**. Между наставката и корена се вмъква бегла ерова гласна, напр.: *пèкъл, стругъл, замркъл, дигъл, пàдъл, грèбъл*, но ж. р. *пèкла, стругла, замркла, дигла, пàдла, грèбла*. В група **B, Г** се наблюдава *остал*.

Глаголите от първо спрежение, 1. разред, група **B** образуват действително причастие от съкратена аористна основа, като се отстранява не само основната наставка, но и съгласната фонема пред нея (която е зъбна съгласна): *мèл, плèл*.

Всички останали глаголи образуват действително причастие от аористната си основа с просто прибавяне на наставката **-л**: *умрèл, опèл, жèл, зайèл, млèл, пойàл, шъпчàл, писàл, резàл, клàл, бràл, минùл, мìл, купувàл, ломѝл, висèл, држàл*.

Колебанията на аористната основа се отразяват и върху причастията. Преходът на глаголите от първи и втори разред, които имат във формата си за сегашно време словообразувателната наставка **-н**, към четвърти разред, така засяга причастията, че се получават три типа форми: стара — *замркъл*, нови — *замркнул* (със старо ударение) и *замркнùл* (с ново ударение, според четвърти разред, ср.: *украдъл, украднùл и украднул, дигъл, дигнùл и дигнùл*). По аналогия на тези дублети се разколебава ударението в действителното причастие и на четвърти разред, та в говора се среща покрай *минùл* и повлия-

ната форма *мънул*. Степента на тези колебания може да се разглежда и в териториален аспект, но за сега в това отношение липсва материал.

Този процес е застигнат от книжовното влияние та се срещат и варианти като *паднал*, *минал*, *стъгнал*. Те се отличават по ударение от по-честите случаи, които се дължат на влияние от западния софийски подговор: *побегнал*, *осебнал*, *паднал*, *украднал*, *минал* и пр.

МИНАЛО НЕОПРЕДЕЛЕНО ВРЕМЕ (ПЕРФЕКТ)

A. Перфект за състояние (Perfectum praesens)

Форми. Перфектът за състояние или минало неопределено време за състояние в брезнишкия говор има свои собствени форми, които го отличават съществено от перфекта за действие. Формите на перфекта за състояние се образуват от действителното причастие и спомагателния глагол съм. При това спомагателният глагол придружава причастието само в 1 и 2 лице:

Лице	Единствено число	Множествено число
1	<i>седъл съм</i>	<i>седли смо</i>
2	<i>седъл си</i>	<i>седли сте</i>
3	<i>седъл</i>	<i>седли</i>

Формите се изменят по род и в двете числа, без да има обаче учитива форма:

Род	Единствено число	Множествено число
Мъжки	<i>седъл си</i>	<i>седли сте</i>
Женски	<i>седла си</i>	<i>седле сте</i>
Среден	<i>седло си</i>	<i>седла сте</i>

*седле сте } Форми
седла сте } за 2 л.*

В първо лице не са записани случаи със среден род.

Перфектът за състояние в говора се образува само от глаголи в свършен вид.

Значение и употреба. Обикновено, когато се говори за перфекта, на преден план се изтъква неговия резултативен характер, а рядко и бегло се говори за темпоралната му ориентация. В системата на времената обаче перфектът има свое особено място благодарение на своята ориентация, която се различава от ориентацията на другите времена. Перфектът за състояние означава действие преди момента на говоренето. (Вж. фиг. 3).

От това определение следва и резултативността на перфекта. Тъй като действието е ориентирано само към „момента на говоренето“, обикновено изразен с глагол в сегашно време, и е отнесено без указания за определен минал момент просто към миналото, то се изразява и се възприема като производител на резултат в единствения ориентационен момент.

Трябва да се отбележи, че такава ориентация и такава резултативност може да се означи в брезнишкия говор единствено с формите, които са описани по-горе. Те се отличават от формите на „неутралното“ преизказно наклонение¹ по следния важен синтактичен белег: „симбиоза“ със сегашно време в изявително наклонение, т. е. в контекста непременно трябва да има глагол в сегашно време, изявително наклонение и този глагол трябва да бъде свързан с глагола в перфект за състояние чрез паратактична (съчинителна) връзка:

Деда Крѣстъ запрѣтнѣл белѣ ментѣ, беневрѣци, запрѣтнѣл опрѣшку, па кѣца кѣца кѣца кѣца... (Дядо Крѣстъ е запрѣтнал бяло „менте“, „беневреци“, запрѣтнал е престилка и чука, чука, чука и пр.) Г’ора и Дѣміян, застали до сѣдѣт там до Дѣміянову ту порту и

¹ Ю. С. Маслов. Очерк болгарской грамматики, М., 1956, стр. 249. Ю. С. Маслов говори само за „неутрално“ предаване на факта от чуждата реч. Авторът на настоящата статия, в съгласие с някои положения от доклада на М. Янакиев, за което се говори по-нататък, отделя тези форми в особена категория.

турѝли лàкти тъкà врз зèдът, и си приказуѝ кòй што è денъска видèл, и што è чул... (Гьора [Георги] и Дамян са застанали до зида, там до Дамяновата порта, сложили са [опрели са] лакти така върху зида и си говорят кой какво е видял днес и какво е чул).

Б. Перфект за действие

Форми. Перфектът за действие или минало неопределено време за действие в брезнишкия говор се отличава съществено от перфекта за състояние по това, че в 3 л. спомагателният глагол задължително придружава причастиято.

Изменението по род и тук става така, както е при перфекта за състояние.

Перфектът за действие може да се образува от всички глаголи, независимо от техния вид.

Значение и употреба. Перфектът за действие няма свое самостоятелно, специфично темпорално значение, което да го отличава от другите минали времена, по-точно от минало свършено и минало несвършено време. Перфектът за действие е глаголна форма, която стои вън от системата на времената в брезнишкия говор или участвува в нея само като функционален еквивалент на минало свършено и минало несвършено време. Това ни дава право да смятаме, че тази глаголна форма е рецидив, остатък от по-старо състояние на глаголната система.

Перфектът за действие от глаголи в свършен вид означава действия в определен момент и то такива действия, които не могат да се мислят нито преди, нито след този определен минал момент, т. е. има значение на минало свършено време: *У нас ѹе севте вршачка дошлъ. Плùг най-напред у нас ѹе дошлъ* (За пръв път у нас дойде вършачка. Плугът у нас на-напред дойде). Примерът обаче е изолиран и говори само за възможността да се образува перфект с такова значение. Колкото се отнася до значението, може да се каже следното: тук е по-приемливо да се

смята, че наклонението е свидетелско (индикатив), тъй като на автора на статията е известно не от текста, а от външни обстоятелства, че разказвачката е свидетелка на събитията; ориентацията очевидно не е проста, т. е. действията не са отнесени пряко към момента на говоренето, а се визира и друг, определен минал момент.

По-често се срещат глаголи от несвършен вид в перфект за действие. Тези форми най-често означават действие в определен минал момент и то такова действие, което може да се мисли преди и след този минал момент, т. е. перфектът за действие в този случай има значение на минало несвършено време: *Гонѝли_смо г҃лицу от_тùва до Ноèвци. Пред_нас нѝшко нèма, а_нѝе: —Дѝр-дѝр-дѝр! Айде-айде-айде!* — *Че_запàлимо тойаg'ете што кàрамо с н'и. А извòрск'е [жèне] па_до_Рѝд, [гòну г҃лицу]. Нѝе едвà до Ноèвци, а да_se_куртáлимо, а_они до_Рѝд [хълм непосредствено до с. Режанци, от което е разказвачката]. У_нàше врèме много e_билò замлàтуван'e. И_у_нàше врèме су_se_чудàли шчо да_чину* (Гонехме „гургулица“¹ от тук до [с.] Ноевци. Пред нас нищо нямаше, а ние (викахме): — Дир, дир, дир! Хайде, хайде, хайде! — Запалвахме тоягите [с.] които карахме. А пък изворските жени [гонеха „гургулица“] до Рид. В наше време имаше много занасяне [глупости]. В наше време се чудеха какво да правят).

Трябва да се отбележи една специфичност на перфекта за действие в тези случаи — той изразява обобщаващи действия. Това може да изглежда причина, която е запазила в говора тази анахронична форма. И все пак в съвсем същите синтактични и семантични условия в говора може да се срещнат форми за минало несвършено време. Така в разказ за подготовката на Септемврийското въстание, след като се излагат всички събития, се съобщава и за пътуването на голяма група селяни до Гребен планина, където е бил сборният пункт на въстани-

¹ Г҃лица-книж. гургулица, табунистично название на червенката, епидемична болест по свинете.

щите. Развязът завършва така: *Кà стигомо горе, сàмо некол-
уина. Онðва всичко назàд. Интересно бёше, па и страшно
бёше, та сèк'и се изназадуеше!* (Когато стигнахме
горе, само няколко души [бяха останали в групата].
Всичко останало — назад. Интересно беше, пък и страшно
беше, затова всеки се отдръпваше!)

Трудно е да се обясни фактът, че въпреки явните „посегателства“ на перфекта за действие върху функциите на минало свършено и минало несвършено време, тези две времена запазват своята специфика и не тръгват по пътя на съответните сърбохърватски времена (имперфект и аорист). Обяснение на това явление може да се намери в развоя на глаголната система на ония български говори, в които не се е развила несвидетелската опозиция; такъв е говорът на банатските българи. В труда на Стойко Стойков „Изчезване на имперфект и аорист в говора на банатските българи“ се застъпва правилно съващането, че аористът и имперфектът в говора на банатските българи са изчезнали именно поради това, че не се е развила несвидетелската опозиция (по-специално преизказното наклонение). В брезнишкия говор перфектът за действие се е модифицирал функционално и формално именно като категория, която е започнала да замества имперфекта и аориста — процес, който е довел до изчезване на имперфекта и аориста в говора на банатските българи. Но този процес в брезнишкия говор е бил застигнат от влиянието на турската глаголна система, бил е ограничен от появата на несвидетелската опозиция и е успял само да лиши от самостоятелно, специфично темпорално значение перфекта за действие.

МИНАЛО ПРЕДВАРИТЕЛНО ВРЕМЕ

Минало предварително време в говора е добре развита категория, която по форми, значение и синтактична употреба е аналогична на българското книжовно минало предварително време.

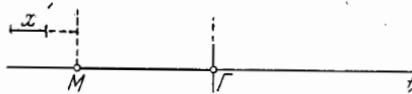
Форми. Тази сложна глаголна форма се образува от формите за минало несвършено време на спомагателния гла-

гол съм и действителното причастие на глагола, който се спряга (спрегаемия глагол):

Лице	Едноствено число	Многоствено число
1	бѣо дошѣл	бѣомо дошли
2	бѣше дошѣл	бѣосте дошли
3	бѣше дошѣл	бѣу дошли

Както всички глаголни форми, в които словообразувателен елемент е действителното причастие, така и минало предварително време се изменя по род и число, без да има учтива форма. Формите на спомагателния глагол се срещат в същите варианти, в които се срещат и при самостоятелната му употреба.

Значение и употреба. Минало предварително време означава действие преди определен минал момент. Това определение е напълно достатъчно и изчерпва напълно темпоралната му характеристика. Резултативността на минало предварително време е само следствие от темпоралната му ориентация. Графически отношението на действието към ориентационните моменти може да се изрази така:

Фиг. 6.

Миналият ориентационен момент на минало предварително време в говора може да съвпадне с миналия ориентационен момент на минало свършено или минало несвършено време (или сегашно в релативна употреба, което замества минало несвършено). При това съвпадението може да стане както с предшествуващия глагол, така и със следващия глагол: а) със следващия глагол: — *Съдийшчата тука г' и дъгоше на мосът. И престолът горе бѣу искарапали.* Тѣ чадѣто турише насрѣд.

(Зидовете

тук [които бяха тук] ги вдигнаха на моста. И престолът горе бяха изкарали. Ето — шосето прокараха [поставиха] в средата); б) с предходния глагол: После [к'ерк'èзете] се врнùшё, та на башчù ми кобилуту сàкау. А он г'i съкрил беше тùва кон'ите (После [черкезите] се върнаха и на баща ми искаха кобилата. А той беше скрил конете тук).

Формите на минало предварително време имат една особена употреба в говора, която или не е позната на книжовния български език, или не е описана в граматическата литература — с тях се изразяват неосъществени минали действия, близки до своето осъществяване. При тоя случай формите на минало предварително време добиват значение, близко до значението на т. н. imperfectum de conatu и имат съответствие в книжовните форми за бъдеще време в миналото, когато те означават неосъществени действия в определен минал момент (т. е. онай категория, която някои автори наричат futurum praeteriti irrealis): *A_чети́ресе и_четвёрта година, на_свети К'ирил, прес_кóй мèсец -се_падаше, майд ли? — Тé_тъгай ни_бèу изёли да_ни_истёпайу.* (*А през 1944 г. На [празника] Кирил [и Методи], през кой месец се падаше [през] май ли? — ето тогава щяха да ни изядат, избивайки ни [като ни избият]. — Бèомо му обрàли ѹабукту, ама_ни_затèче пòл'акът [Щяхме да му оберем ябълката, но ни завари пъдарят]. — Сè_га бè утепàл, отè_га Сима... (Съвсем щях да го убия, отърва го Симо).*

Тъй като в говора има форми за т. н. futurum praeteriti irrealis преводът със съответната категория от книжовния език не е точен. Това конативно минало предварително време има афектен характер и в същност е граматическа метафора. Тук вече може да се изтъкне, че и формите на imperfectum de conatu и формите на минало свършено време за означаване на предстоящи, близки до своето осъществяване действия, заедно с конативното минало предварително време образуват една цялостна система за изразяване на неосъществени действия. И трите форми са еднакво метафорични и еднакво емфатични. Между тях има само разлика в ориентацията.

НЕСВИДЕТЕЛСКО НАКЛОНЕНИЕ НА МИНАЛИТЕ ВРЕМЕНА

Терминът несвидетелско наклонение, употребен от автора на настоящата статия и през 1955 г. в статията „Някои значения на формите за сегашно време в брезнишкия говор“, сп. „Български език“, год. V, кн. 3, е зает от доклада на М. Янакиев пред езико-ведския кръжок под ръководството на проф. К. Мирчев „Несвидетелско наклонение в български език“, изнесен през 1954 г. и за съжаление не публикуван. От този доклад тук са заети и най-общите положения за състоянието на тази категория в съвременния български език. За разлика от М. Янакиев авторът на настоящата статия смята, че терминът преизказно наклонение трябва да се запази за означаване на една подкатегория на несвидетелското наклонение.

Несвидетелското наклонение в съвременния български език е наклонение за невъзприети действия или по-точно за действия, които говорещото лице не чувствува като възприети (или представя като невъзприети). В несвидетелско наклонение се оформят две групи наклонения според това дали тези действия се представляват като възприети от друго лице или са лични съждения на говорещото лице. В първата група форми се включват две наклонения: „неутралното“ преизказно наклонение¹ (Иван отишъл) и „недоверчиво неодобрителното“ наклонение² (Иван бил отишъл). Във втората група форми влизат три наклонения: инопинатив³ (Иван бил отишъл, но с друга интонация), презумтив или предположително наклонение (Иван ще е отишъл), и наклонението за лични твърдения (Иван е отишъл). В последния

¹ По Ю. С. Маслов. Цит. съч., стр. 249.

² Също по Ю. С. Маслов. Цит. съч., стр. 249.

³ Ю. С. Маслов си служи с термина адмиратив по G. Weingand. Slavonic Review, II, стр. 567—568; съмтам, че терминът инопинатив, използван и предложен от Ljubomir Andreyczin, в докторската му дисертация „Kategorie znaczeniowe konjugacji bulgarskiej“ (Kraków, 1938, стр. 68) е по-точен.

случай се имат предвид формите, които Л. Андрейчин в „Основна българска граматика“, § 229, 295, 300 и 306 нарича форми за преизказано наклонение със задържане на спомагателния глагол в 3 л. за предаване на лично твърдение за лично ненаблюдавани факти. Възприетото от М. Янакиев ясно разграничение на петте несвидетелски наклонения е методически най-удобно за диалектологически изследвания.

В брезнишкия говор системата на несвидетелското наклонение е развита така отчетливо, както е в съвременния книжовен език, както е и в североизточните български говори. Така например формите на „недоверчиво неодобрителното наклонение“ обикновено се разграничават от формите на „неутралното“ преизказано наклонение само чрез интонационни средства, като се изпуска съставката *бѝл*. Случаите, при които тази съставка се използва са значително редки. Възможно е да се дължат на книжовно влияние, сп.: *Првом говèдата_му флèзоха [вм. улèзоше] въф_слнчоглèда [вм. у_слънчоглèдът] и ѝà съм бѝл казàл на майка [вм. на маму]* (Най-напред говедата му влязоха в слънчогледа и аз съм бил казал на майка си). Случаят е явно повлиян от книжовния език.

Предположението в брезнишкия говор се изказва със синтактични средства, именно с помощта на модалния глагол *трèбе* и формите на наклонението за лични твърдения: *Trébe да_e_дошđл_си вèчим* (книж. *Ще си е дошъл вече.*) — *Trébe да_e_улèзъл_у меанùту* (*Ще е влязъл в кръчмата.*). В книжовния български език има също възможност за такова означаване на предположение, но тогава се излиза от рамките на нормалните форми, този начин не е лишен от разговорна стилистическа багра (ср.: Трябва да си е дошъл). В брезнишкия говор е възможно да липсва модалният глагол: *Улèзъл е у кошàрутu та га нèма...*, но тук интонацията модифицира значението на глаголната форма.

Явният паралелизъм с разговорния стилистически пласт на книжовния език не трябва да ни попречи да видим, че в брезнишкия говор тъкмо формата с „трèбе“ е нормална за традиционния диалектен тип.

Въз основа на все още недостатъчния материал от западните говори може да се изкаже мнение, че инопиннативът в брезнишкия говор съвпада морфологически със перфекта за състояние. Това може да се види в следния запис от с. Садовик: *После свин'арът идe та_онде, трàжи свинк'уту дèка_се_e денùла. А онà слетèла у_ровинту* (*После свинарят отива и такова, търси „свинята“ (дървено парче наречено в играта „свиня“) къде е изчезнала. А тя била отлетяла [тя била се спуснала] в оврага*). Изглежда, че тук и интонацията играе определена роля, но това не може да се възстанови въз основа на ръчния запис.

Формите за „неутралното“ преизказно наклонение се образуват от действителното причастие с прибавяне на спомагателния глагол *съм*, който не придружава причастието в трето лице. Тези форми се отличават от формите на перфекта за състояние по отсъствието на характерното за перфекта за състояние синтактично обкръжение (паратактично свързан глагол в сегашно време на глагол в несвършен вид). Минало свършено, минало несвършено и сегашно време се преизказват с едни и същи морфологически форми. Така формата *писàл* съответства на две книжовни форми: *писал* (минало свършено време) и *пишел* (минало несвършено и сегашно време). Не са отбелязани случаи с преизказване на минало несвършено време от глаголи в свършен вид. Може да се изкаже предположение, че повторителното значение в такъв случай се означава с новите итеративни глаголи, както е в Югоизточна България, но за сега това не може да се потвърди поради липса на материал. Минало несвършено време от глаголи в свършен вид не може да се преизкаже по начина, по който това става в съвременния книжовен български език и в част от източните говори поради липса на причастието образувано от имперфектната основа. От своя страна причастието от аористната основа на глаголите от свършен вид участвува в образуването на несвидетелско наклонение само за означаване на последователни действия.

В преизказно наклонение се ограничават темпоралните и видовите разлики, стеснява се сякаш диапазонът на тези отношения. И това е напълно естествено, изглежда. Всяко наклонение има различни по обем и по сложност темпорални и видови отношения. Изявителното наклонение е най-богато в това отношение, то е най-обективно. Едно наклонение като повелителното обаче, което е в най-голяма степен субективно, е съвсем бедно с темпорални отношения. Това не е единствената причина за бедност на несвидетелското наклонение по отношение на темпоралните и видовите отношения, специално в брезнишкия говор. Причината е и в общата неразвитост на системата на несвидетелското наклонение.

Всичко това може да се илюстрира с кой да е откъс от приказка, записана в Брезнишко: *Имàло т्रгòвци тùрци пе_одìли по_сёлата, та_си_купувàли едно_друго, ама_ги_утепàли_отука от_селото. Арно ама_башчёте им, родител'ете, ги_одирѝли. Па_се_напрайли прошл'-аци, та просìли па отишлì при еднù невесту...* (*Имало търговци турци, които ходели по селата и купували едно-друго, но ги убили [хора] от тук, от селото. Те се преоблечки като просящи и просели; отишли при една млада жена...).*

Имàло, одìли, купувàли, просìли тук означават действия в определен минал момент, действия, които могат да се мислят и преди и след този минал момент, т. е. това са форми за минало несвършено време. Но минало несвършено време — това вече се изтъкна — има само ориентираща функция ако и в първото изречение разказвачът употребяваше изявително наклонение той щеше да означи с форма за минало несвършено време първото действие, а следващите действия щеше да означи с форми за сегашно време (релативно сегашно време). Така в този случай можем да говорим, че формите за преизказно наклонение, образувани от глаголи от несвършен вид са заместници колкото на формите за минало несвършено време, толкова и на формите за сегашно време в релативна употреба.

Глаголите от свършен вид *утепàли*, *одирѝли*, *напрайли*, *отишлѝ* тук съответстват на минало свършено време, тъй като означават верига от действия в последователни определени минали моменти.

Както в съвременния книжовен български език не се различават формално минало свършено време и минало несвършено време при глаголите от трето спрежение, така и в брезнишкия говор не съществува формална разлика между минало свършено и минало несвършено време на глаголите от несвършен вид. Трудно е да се каже кое именно от контекста може да внесе разлика в значението на тези форми особено в подобни случаи: *Тойа—деда_Алёкса заст॑пи тùка от_наше село—белèц, син на_Миàлка, и тъкà до_мойё време...* *И_он стàр човèк та_га_гонѝли турци_те та_по_Црну_гору нек'ико_бегàл_бегàл...* (*Този—дядо Алекси постъпил тук [в Манастира], от нашето село—белодрешковец, син на Михаил и така [продължило] до моето време... И той[беше] стар човек, и го гонили турците и [той] някак си бягал, бягал по Черна гора [възвишение на юг от Брезник]*). В продължението на този разказ можем за лишен път да се убедим, че в говора съществува несъмнено опозицията възприетост-невъзприетост:

Ta_su_прекарàли това па_после он умрè па_син_му седé па_и_он умрè. Па_заступи попът, та_за_две_годин двèсте жùтице бòрьч турѝл.

Разказвачът, с прехода към събития, които е възприел (и затова ги означава като възприети) употребява форми в изявително наклонение. Но *бòрьч турѝл* се отделя като действие, на което разказвачът не се чувствува свидетел. Всички тези отношения се изразяват по аналогичен начин в книжовния език: *И преживели това, пък после той умря и синът му седя [в манастира] пък и той умря. И постъпи попът, който за две години натрупал двеста жùтици дълг.*

Формата *су_прекарàли* изисква отделно обяснение. В книжовния език не е възможна такава форма със спомагателен

глагол, тъй като модалността, която се изразява, е съответна на „неутрално“ преизказано наклонение. Формата *су_прекарали* не се отличава по нищо от формите на перфекта за действие. Каза се вече, че перфектът за действие не е самостоятелна темпорална категория, че стои вън от системата на времената и само приповтаря функциите на минало свършено и минало несвършено време. Тук се вижда още една посока, в която перфектът за действие проявява своята несамостоятелност, като навлиза във функциите на „неутралното“ преизказано наклонение.

Могат да се приведат за илюстрация още много примери: *Кà су_билè дванайсе къшче, от_тъгай навàм, дèда_ти распràвл'аше, Никòла деда_Милèнко...* Билò прùдишче_тува, немàло къшче (*Когато били дванайсет къщи, от тогава насам—дядо ти разказваше, Никола, дядо Миленко [и той разказваше]...* Тук било пусто място, ня- мало къщи).

Су_билè съответствува на *бèу* и е минало несвършено време. Очевидно е обаче, че разказвачката предава нè свое, а чуждо твърдение за действие, което тя не е възприемала.

Пейàл_ѝе (вм. *поийàл_ѝе*) *деда_ти_Никòла пèсън, староврèмску.* *Он_си пейàл, Сима си седел кре н'èга:...*

*Бòг да бийе Мàрко Краlevìче,
кà издùжсе колà и волòве,
та_потèпа тùрци у_Кòсово...*

A_Сима га_засрèл:

*—Нàне, тако_ми_кòс, тако_ми_кòс! Кà_ѝе дàгèл
колà и_волòве, а_волòвете, прàчайу_ли прàчайу!* (*Дядо ти
Никола пеел песен, старинна [песен]. Той си пеел, а Симо
си седял до него:*

*Бог да убие Марко Кралевич
като вдигна кола иолове,
та изби турците в Косово...*

А Сима се вгледал в него:

— Бате, кълна се в кръста, кълна се в кръста! Вдигнал колата и воловете, а воловете, ритат ли ритат [във въздуха]!.

Тук *пейàл_ие* съвпада по значение с *пейàл* във второто изречение, а двете форми означават едно и също действие (т. е. случай на едновременност, която стига до идентичност), което може да се мисли преди и след определен минал момент, т. е. тук двата глагола без всякакво съмнение са в минало несвършено време. При втория случай *кà издиже* (което е минало свършено време) се перифразира от Симо с *кà_ие дѝгъл*. Освен това е употребена и афектната частичка *кà* (съответна на съюза *като* в съвременния книжовен език етимологически), която съпровожда в говора само глаголи от свършен вид и подчертава мигновения характер на действието. Целият разказ без всякакво съмнение може да се смята за разказ в „неутрално“ преизказно наклонение. Вижда се, че разказвачката не прави никаква разлика в семантиката и употребата на формите със задържане на спомагателния глагол и формите без спомагателен глагол.

При преизказване на минало предварително време също могат да се покажат случаи със задържане на спомагателния глагол, случаи, които очевидно не се отделят семантично от „неутралното“ преизказно наклонение: *Нèк'ига_e_бѝл кòн' пропаддъл та_ие_умрèл. Тèгай_mu турйли ѹме Кòнска* (*Някога бил пропаднал кон, който умрял [после]. Тогава го [селото] нарекли Конска*).

Макар и много рядко, в говора се срещат форми на перфекта за действие, които свидетелствуват за началото на тяхното семантично обособяване, т. е. форми със значение, и функции, които съвпадат със значението и функциите на наклонението за лични твърдения в съвременния български книжовен език: *Колъц побивали и_слàмено колибè направили. Напрèдси слàмено билò. Дèка_e имàло черемиèде? Од_слàму, од_тревол'ак...* (*Кол забивали и сламена*

колиба направили. Преди къщите били сламени. Къде е имало керемиди? [Или по-точно: Имало ли е керемеди?] От слама, от тревулак [правели покривите]).

* * *

До тук беше изложена системата на миналите времена в говора. Това обаче не е достатъчно, за да си види ясно как тази система функционира. От много примери се вижда, че функционалните връзки между миналите времена и останалите времена в говора (напр. сегашно, бъдеще) заемат важно място в системата. Другояче казано, миналите времена в говора не образуват самостоятелна, затворена система, а са част от цялостната система на всички времена. Само след едно подробно по-нататъшно изследване на всички времена в говора може да се даде ясна представа за мястото на всяка глаголна форма в тази система — и това предстои да се направи.

ИВАН КОЧЕВ

ЗАСТЪПНИЦИ НА МЕКАТА ЕРОВА ГЛАСНА В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК

В българската езиковедска литература въпросът за съдбата на меката ерова гласна досега не е разглеждан специално¹. Обаче, отделни бележки за историческия развой на стб. звук *ъ*, могат да се намерят в раздела „фонетика“ на всички диалектоложки монографии² или трудове върху историята на българския език³. Повече или по-малко нашите изследвачи са допринесли за осветлението на причините, които са породили днешните основни застъпници на *ъ*: *е* и *ю*, а в отделните български говори още *ē*, *o*, *a* и пр. При обясняване появата на еровите заместници българските учени стигат до един общ извод — всички рефлекси са резултат от самостоятелен вътрешен фонетичен развой. Този извод има съществено значение, защото напоследък се появява съвпадане (за него ще стане дума по-нататък),

¹ Студията на А. Т. Балан. „За звука *ъ* в новобългарски език“ („Периодично списание“, кн. IV—V. София, 1883, стр. 106—133) е опит за разрешаването на съвсем друга проблема — съществува ли тази гласна в съвременните народни говори.

² Диалектоложките трудове представят богат фактически материал. Някои от примерите, които ще се изнесат в статията, са взети от тях. Използвана е цялата литература, посочена от Ст. Стойков. „Българска диалектология“, София, 1954, стр. 111—116.

³ Особено важни са работите на К. Мирчев. Старобългарски език. „За учителските институти“, София, 1956, стр. 15—34; „Историческа граматика на българския език“, София, 1955, стр. 67—97; Ст. Младенов. Граматика на българския език, София, 1939, стр. 35—68; Б. Йонев. История на българския език, т. II, София, 1937, стр. 371—444.

според което случаите с *е* на мястото на *ъ* в български език се разглеждат като последица от чужди лексикални влияния или междудиалектни аналогии.

Целта на тази работа е, като обобщи по-важните схващания на нашите учени, да приведе някои нови данни за самостоятелния фонетичен развой на прехода *ъ* към *е* или *ъ*. Новите примери, които ще се изнесат, са взети от диалектологияния архив при катедрата по български език във филологическия факултет и Института за български език при БАН.

I. СВОКОБРАЗИЕ НА БЪЛГАРСКОТО ИЗЯСНИВАНЕ НА *ъ* ПО ОТНОШЕНИЕ НА ДРУГИТЕ СЛАВЯНСКИ ВОКАЛИЗАЦИИ

Съдбата на еровите гласни в повечето славянски езици е еднаква. Меката и твърда ерова гласна, като свръхкратки вокали, са били подхвърлени на най-различни изменения, които отразяват една обща тенденция — изчезване на еровите гласни от фонетичната система на славянските езици. Тази тенденция във всеки славянски език е намерила конкретен израз.

В полски и чешки език двете запазени ерови гласни са съвпаднали¹ в една средноезична, която по-късно се е изяснила в *e*: *sen*, *d'en'*.

В езика на лужицките сърби² силният *ъ* във всички говори е бил заменен от гласната *е*, сило смекчаваща предходните съгласни. Вокалът *ъ* обаче се е изменил в различните говори в различни гласни. В горнолужицкия език например в зависимост от следващата съгласна, той е преминал в *о* или *е*, — пред твърда съгласна *о*, пред мека *e*: *sen*, *žen'*, *krew*.

Това съвпадение на еровите вокали в западнославянската група е архаично. Подобен съвпадеж, но в по-ново време, се е извършил в сърбохърватски. Вторичната ерова гласна, която

¹ Общата съдба на *ъ* и *ъ*, която е довела до съвпадането на тези гласни в една, налага при разглеждането на застъпниците на *ъ* във славянските езици да бъдат споменати и тези на *ъ*.

² Виж по-подробно А. М. Селищев. Введение в сравнительную грамматику славянских языков. Казань, 1914, стр. 69, или Славянское языкознание. М., 1941, стр. 230.

се е получила тук, е по-задна от тази в чешки и полски, поради което рефлексът е твърд — а: *san*, *dan*.

В словенски ъ и ъ в кратките срички също са съвпаднали в един звук, близък до нашия ъ, който се бележи с *e*: *sen*, *megla*, *pes*.

Различни са застъпниците на двата ерови вокала в литературния руски и македонски език. На мястото на твърдата ерова гласна в тях откриваме *o*, а на меката *e*: *son*, *d'en'*:

Следователно във всички славянски езици рефлексът на ъ е един — *e* или някоя друга предноезична гласна. Българският език е единственият славянски език, който стои вън от тази система¹. Застъпниците на меката ерова гласна в него са: *da* — *e* и *ə*: *den*, *тьgla*, а на твърдата един — ъ: *sъn*.

Това своёобразие на българската вокализация е накарала унгарския учен Дечи да се усъмни в самостоятелния вътрешен фонетичен развой на ъ към *e* или *ə*. Според него основният рефлекс на ъ в североизточните говори, легнали в основата на книжовния език, е един — ъ. Думите и суфиксите, съдържащи втория рефлекс *e*, са лексикални заемки от други български говори или славянски езици, в които първата вокализация е проведена най-последователно. Според автора на хипотезата тракийските говори със своите екави изяснения, са именно тези диалекти, от които са били заети думите с *e*. Разпространителите на формите с изяснен ъ са били заселните в Североизточна България тракийски бегълци и колонисти. На второ място вокализирането на старобългарския ъ в думите от североизточните диалекти според Дечи² може да бъде обяснено с влиянието на македонски или на руски език. След като са се утвърдили в писмеността с екаво произношение, заетите чужди думи са започнали поради „влиянието на правописа върху произношението“ да действуват в народните говори за известването на гласната ъ. Процесът се е извършил

¹ Българският език се отдели от останалите славянски и по максималния брой на запазените слаби ерови гласни в начални коренни срички.

² Gy. Décsy. La vocalisation des jers en bulgare. „*Studia Slavica*“, t. I, Budapest, 1955, 381—383.

приблизително половин век преди освобождението на България от турско робство, в епохата, когато руското влияние върху българския дух е било особено силно.

Това обяснение на своеобразното изясняване на *ъ* в български език не може да бъде прието, тъй като се намира в пълно противоречие с фактите, установени от българската историческа фонетика и диалектология. Авторът на хипотезата е допуснал следните грешки:

1. Говорът на тракийските преселници, които живеят днес в Провадийско, Търговищенско, Новопазарско, Омуртажко, Поповско, Коларовградско и Силистренско е сравнително добре запазен. За влияние на този югоизточен говор върху доста отдалечения и самобитен централен балкански говор (а оттам и върху книжовния език) е невъзможно да се говори. Обратното влияние обаче е засвидетелствано — „тракийските“ форми *t'ён'чук*, *t'ем'ин*, *л'ёскаф* (Марково, Новопазарско) постепенно се изместват от „балканските“ *тъничък*, *тъмен*, *лъскаф*. Ако допуснем, че думите *блёсна* и *лек* са влезли в балканските говори от югоизточните диалекти, то би следвало в тях да намерят място и „тракийските“ *л'ёскаф* и *л'èхна*, в които *ъ* се намира при същите фонетични условия — в начална сричка, след *л*. Безрезултатен остава и опитът да се свържат „тракийските“ думи, „влезли“ в книжовния език, семантично. Формите *бл'ёсна* и *лъскаф* смислово са близки и затова с влизането на „тракийската“ дума *бл'ёсна* би трябвало да влезе и *л'ёскаф*. Явно е, че „заемането“ само на едната дума е неоправдано.

Правилно обяснение за развода на *ъ* към *е* или *ъ* ще се намери, като се отхвърли хипотезата за тракийско лексикално влияние и се потърсят причините за вокализацията в самия диалект.

2. Руското влияние, както сам отбележва Дечи, е много късно. То датира от около век преди Освобождението. В такъв случай от старите форми, съдържащи *ъ*, би трябвало да има известни следи и днес, т. е. наред със съвременните *лен*, *лесен* или *оцёт* би трябвало да съществуват и стари, вече на изчезване форми *лън*, *лъсън*, *оудът*. Такива форми не са посо-

чени досега от нито един изследвач. В североизточните говори положението с вариантите е тъкмо обратното. В говора на по-старите лица се откриват форми с *e* (*тèмен*, *жèлът*), а в този на по-младите, под влияние на книжовния език, форми с *ъ* (*тъмен*, *жълът*) — Котленско. Формата *ден*, за която Дечи допуска руско въздействие, влиза в основния речников фонд на българския език и не е търпяла книжовно влияние. Тя е напълно редовна в поговорки и пословици още от най-старо време. Думата *чест* е абстрактно съществително, за което би могло да се породи съмнение, че е руска заемка, според К. Мирчев, обаче „няма никакво съмнение, че *чест* на-спроти стб. чистъ представлява напълно самостоятелен процес, тъй като думата е най-обикновена, в който и да е било български народен говор“¹.

3. Неоправдано е да се говори за македонски език още от Средновековието и да се поставя като самостоятелен наравно с български и руски. Обособяването на македонски език се извърши в най-ново време. За средните векове е прието да се борави с термина „българо-македонска езикова общност“, без да се противопоставят македонските диалекти на българските.

Отхвърлим ли хипотезата за чуждо лексикално влияние, неизбежно ще достигнем до мнението, че изясняването на *ъ* в североизточните говори се е извършило на местна почва.

Какви са били условията, които са породили това изясняване? Точен отговор на този въпрос не може да се даде, ако преди това не се разгледат причините за вокализацията в другите славянски езици. Интересен факт е, че изясняването на *ъ* се намира в пряка връзка с общия характер на консонантизма в славянските езици. В северославянската група, където процентът на меките съгласни в думата, е поголям, рефлексът на *ъ* е *e*, докато в юнославянската група, където този процент е намалял значително, рефлексът е твърд — *a* или *ъ*.

¹ К. Мирчев. Историческа граматика на българския език, София, 1955, стр. 62.

„Разликата между ъ и ъ¹, — пише Б. Щонев, — се е състояла в палatalността на тия два звука, или подобре, твърдостта или мекостта на предходната съгласна, инак казано, ъ е било твърдо ъ, а ъ меко ъ“². Следователно меките съгласни са били благоприятна среда за съществуването на ъ в консонантната система на славянските езици. Общата палatalност на съгласните в славянските езици е служела като фон, върху който са ставали измененията с ъ.

Старобългарският език е познавал много меки консонанти, които в повечето случаи в паметниците са отбелязвани с диакритични знаци. „Съгласните или групите от съгласни š(ш), ѝ(ж), č(ч), št(шт), žd(жд), c(ц), dz/đz; ă, s/, s'/c в ЪСОТ и т. н., l'(л), n'(н), r'(р), които са се образували от съчетанията на съгласните с i или вследствие смекчаване, настъпващо пред предноезичните гласни в праславянски или в най-ранния старобългарски език, са били смекчени“³. Следователно броят на меките съгласни в думите, изясняващи ъ, е бил много голям. В каква гласна е могъл да мине ъ след палatalните съгласни? Като се има предвид, че той е звучал приблизително като кратко e, преминаването му в пълно e е станало съвсем естествено. Този преход е най-характерен за северославянските езици (руски, чешки, словашки, полски и лужишки). Нещо повече, подчертаната палatalност в тях (без руски) е известила дори артикулацията на ъ толкова напред, че се е получила предноезична гласна, която по подобие на ъ преминава в e. Колкото се отива по-на юг обаче броят на палatalните съгласни намалява, а на твърдите ерови рефлекси става по-голям. В някои среднословашки диалекти, в които общо взето вокализацията не се различава от чешката, застъпникът на ъ е o (*ovъsъ* — *ovos*). Веднага при това трябва да се

¹ Това не е единственото различие между двата звука. Но в случая то обяснява връзката на ъ и ъ с мекостта на предходните съгласни, затова на него се спират специално.

² „Български стариини“, кн. I, София, 1906, стр. 28.

³ Н. Ван-Вейк. История старославянского языка. М., 1957, стр. 128.

добави, че тъкмо в тези говори „устнените съгласни, а също *s*, *z*, *r*... са затвърдели във връзка с процеса на тяхното затвърдяване пред предноезични гласни“¹. Тази склонност на съгласните към затвърдяване представлява характерен белег в историческото развитие преди всичко на южнославянския консонантизъм. Докато в среднословашките диалекти случаите с твърди рефлекси са ограничени по брой, в словенски, например, те са много повече. И в него „съгласните са загубили мекостта пред предноезични гласни“², затова в кратките срички *ъ* се е изравnil с *ъ*. Завършен израз склонността към затвърдяване намира в сърбохърватски език, който не познава *е* на мястото на *ъ*. Близки до него са западнобългарските говори, и по-специално преходните, в които само съгласните *н*, *л*, *к*, *г* и *х* в известни положения могат да бъдат меки. Последните три съгласни обаче са били палатализирани пред предноезични гласни още с старобългарски, затова след тях не можем да търсим застъпници на *ъ*. В повечето български говори старата мекост на консонантите в средисловието и краесловието е загубена. Меките съгласни *ж*, *ч*, *ш*, *з*, *с*, съчетанията *шт*, *жд*, както и сонорите са започнали да затвърдяват, поради което цялостно погледнато основният рефлекс на *ъ* в повечето коренни думи в български език е задноезичната гласна *ъ*. Българският език в същото време е много по-палатален от съседния сърбохърватски. Тракийските, родопските, македонските говори в пределите на България и някои балкански диалекти са силно палатални, което позволява в определени позиции да се появят и меки застъпници на *ъ*.

И така, своеобразието на българските застъпници на *ъ* се дължи на обстоятелството, че те са резултат главно на две различни по време и същност фонетични явления — изравняване и изясняване на еровите гласни.

¹ А. М. Селищев. Славянское языкознание, т. 1. М., 1941, стр. 81.

² Н. А. Кондратов. Славянские языки. М., 1956, стр. 174.

II. СЪЩНОСТ И ХРОНОЛОГИЗАЦИЯ НА ФОНЕТИЧНИТЕ ЯВЛЕНИЯ

Двете ерови гласни в най-ранния старобългарски период са имали понижена звукова стойност, затова в езиковедската наука са известни под името „редуцирани“, „свръхкратки“, „ирационални“ и т. п. „полувокали“. Непълноценността на еровите гласни в квантитетно отношение се обяснява с техния произход: ъ и ѫ са заместници на кратките индо-европейски *i* и *u*. От това се определя с приблизителност и тяхната звукова стойност — за ъ обикновено се приема, че е незакръглен предноезична гласна, а за ѫ закръглен заден вокал.

„Промените, които са ставали с еровите гласни още на старобългарска почва, са главно следните: 1. Изчезване на слабите ерове (ерове, които са се намирали пред сричка, съдържаща някой друг нормален в квантитетно отношение вокал); 2. Преминаването на силните ерове *(ерове пред сричка с друга ерова гласна) в о и е или в нормални в квантитетно отношение ерови гласни; 3. Преход на ъ в ѫ след затвърдели съгласни“¹.

Следователно в края на старобългарската епоха еровите гласни са престанали да бъдат редуцирани. Причините за превърщането на полувокалите в пълни гласни няма да бъдат специално разгледани. Важен в случая е фактът, че резултатите от превръщането на редуцираните меки ерови гласни в пълни са два: е или пълен ъ. Кои са били причините, които при действието на едно и също явление (увеличаването на квантитета) са породили различни заместници? Увеличаването на квантитета е количествена промяна, която не обяснява получаването на две нови качествено различни една от друга гласни — е и ъ. Очевидно е, че за достигането до тях са играли роля и други фактори, които нямат пряко отношение към преминаването на редуцираните гласни в пълни. Преходът на ъ към е или ъ трябва да се разглежда преди всичко като

¹ К. Мирчев. Историческа граматика, стр. 78.

качествена промяна на ъ. За това свидетелствува и по-късният развой на меката ерова гласна. През късния старобългарски период разликата между двете пълни ерови гласни е продължавала да се пази. Звуковата стойност на всяка една от тях не е точно определена, така както нико не може да се каже с положителност за гласежка на ранните старобългарски ерови гласни. Възможно е в различните диалекти да са съществували известни разлики в начина на произнасяне на ъ (или ѫ), които по-сетне са намерили отражение в резултатите на вторичната вокализация. Възможно е и да не е имало различия. В случая е важен фактът, че първичното изясняване обхваща и пълноценните ерови гласни, които не са се нуждаели от увеличаване на квантитет.

През среднобългарския период в повечето диалекти неизяснените ерови гласни съвпадат в една. Единствената разлика между тях се е състояла в палatalността на предходния консонант: ъ и ѫ. При определени условия, за които ще стане дума по-сетне, вторичната мека ерова гласна ѫ се изяснява¹, така както и първичната. От всичко казано до тук се вижда, че изясняването е еднакво характерно за редуцираните, пълноценните и вторичните меки ерови гласни, независимо от това, че през старобълг. епоха то намира най-силен израз. Подобно е положението с изравняването на редуцираните, пълноценни и вторични ъ със съответните ѫ. Следователно промените, които настъпват с меките ерови гласни при изравняването и изясняването, са качествени.

1. Изясняване на меката ерова гласна в български език

В края на старобългарската епоха вокализацията на ъ е намерила най-силен израз и за повечето говори е била свършен факт. Изясняването на ъ обаче не е обхванало равномерно

¹ Щом вторичната мека ерова гласна ѫ, получена от а, в края на XIV в. е могла да бъде прегласена в чисто е, то за същата гласна ѫ получена от ъ, този преход не е бил невъзможен.

източните и западните диалекти. Докато в североизточните говори ъ се изяснява редовно в суфиксни, а по изключение в коренни срички, то в македонските и югоизточни български говори, той се изяснява редовно.

Условията за изяснението на ъ в е в североизточните говори са били следните: меката ерова гласна е трябвало да се намира в палatalна среда, т. е. да е в съседство с мека съгласна, било тя предходна¹ или следходна. Като се има предвид, че „в старобългарски след меките съгласни, т. е. след ж, ч, ш, с, з, шт, жд, л, р редица гласни променят своето качество“², става ясно защо в думите *жена*, *чета* *на/зачена*, *ечемик*, *чест*, *чебър*, *шепот*, *шепна*, *шев*, *дошел*, *оует*, *нощес*, *бисер*, *сега*, *взема*, *лен*, *блеща*, *лек*, лесен меката ерова гласна е преминала в е. Това обяснение, което се основава на мекостта на предходната съгласна, може да бъде разширено и за следходната мека сричка — нещо, каквото срещаме в горнолужишкия език по отношение на ъ. В следните старобългарски думи *дѣнѣ*³/дѣнѧница, дѣнѧнъ, дѣнѧсь, вѣсѣдѣнъ, дѣнѧдѣнъ/, *тѣмѧнъ*, *тѣмѧко*, *блѣстѣти*, *лѣснѣ*, *дѣлѣкъ*, *дѣбрѣ*, *чѣстѣ*, *чѣбрѣ*, *ачамѣна*, *шѣпѣтати* сричките, които следват след еровата гласна съдържат също мека ерова гласна или някой друг предноезичен вокал, затова в тях ъ се е изяснил в е. Следователно средата, в която се извършило изясняването, е била силно палatalна. Меката ерова гласна в думите: *лѣсен*, *чест*, *чѣбър*, *блестѣ*, *шептѣ*, *ечемѣн*, *делвѣ*, *Дѣбър* е в съседство с две меки съгласни, а в думите: *оует*, *четѣ*, *лен* — с една. Изясняването на ъ в последните думи като че ли се е извършило в зависимост само от предходната мека съгласна. Това впечатление обаче е привидно. В родствените форми на тия думи ъ се е намирал при същите условия, при които е бил поставен в думите от типа: *частѣ*; *оцѣтѣ*, но *оцѣтанъ*, *оцѣтако*, *оцѣтана*; *лѣнъ*, но *лѣнѧнъ*, *лѣнѧница* (*лѣнѧнъ*, *лѣнѧница*); *чѣтѣ*, но *чѣтѣши*, *чѣтѣтѣ*, *чѣтѣнъ* и пр. —

¹ При това решаващо значение в изясняването на ъ в е е имала мекостта на предходната съгласна.

² К. Мирчев. Старобългарски език, стр. 18.

³ Производните форми на останалите думи няма да бъдат приведени.

изобщо силно палаталната среда е изместила артикулацията на *ъ* толкова напред, че го е превърнала в *е*. Под влиянието на родствен. форми гласната *е* се е настанила на мястото на *ъ* и там, където не бихме очаквали да настъпи изясняването на *ъ* в *е*. По такъв начин вокализацията, основана на аналогията, е увеличила броя на думите от североизточните говори, съдържащи *е*. Въпреки това обаче общият брой на тези случаи е ограничен — оттук възникват два въпроса: 1) защо екавите форми са само две — три десетки¹ и 2) кои са причините, които са породили вокализацията точно в тези, а не в други думи, които също представляват благоприятна среда за изясняване на *ъ*.

1. Спомена се вече, че в южните говори², които имат по-голям брой запазени меки съгласни общо взето екавите изяснения са повече на брой, и обратно, там където меките съгласни почти липсват (преходните диалекти) изясняването на *ъ* е непознато. Североизточните говори в това отношение заемат средишно място. Броят на меките съгласни в тях е много по-малък в сравнение с южните диалекти. Ако приемем, че по време на изясняването съотношението между северните и южните говори по отношение на палаталността на съгласните *е* било подобно на съвременното, става ясно защо броят на думите с изяснен *ъ* в северните говори е ограничен — само няколко десетки.

2. Североизточните говори се отличават от югоизточните и по характера на мекостта на съгласните. В югоизточните говори степента на омекчаване на консонантите е по-голяма. Една от отличителните черти, които отделят тези диалекти от другите е именнно тази „силна мекост (палаталност) на съгласните във всяко положение“³. Тук съгласните *ж*, *ч* и *ш*, например, са много по-меки, отколкото в североизточните

¹ Най-характерните коренни думи с *е* са посочени на стр. 83.

² Тракийските и македонските диалекти можем условно да обединим под общото име „южни говори“, за да ги противопоставим на по-твърдите северни.

³ Ст. Стойков. Българска диалектология, стр. 71.

говори. Тези съгласни са запазили първоначалната си мекост и в някои югозападни диалекти. Палatalността на консонантите в североизточните говори е от средна степен. Тя е била достатъчна да запази *ѣ* непроменен, но недостатъчна да го изясни, вследствие на което по-сетне, през среднобългарската епоха, настъпва изравняването на *ѣ* с *ъ*. За превръщането на *ѣ* в *е* е била нужна силна мекост. Старобългарските форми на думите, които току-що разглеждахме показват, че на изток *ѣ* се е изяснил само в случаите, когато *е* бил в силно палatalна среда.

Всичко казано до тук се гради върху предположението, че степента на мекостта на съгласните в отделните старобългарски говори напомня съвремената.

2. Изравняване на *ѣ* с *ъ*

В късния старобългарски и среднобългарски период след заличаването на всички съществени различия, единствената разлика, която е продължавала да съществува между пълноценените *ѣ* и *ъ*, се е състояла в палatalността на консонанта, който ги е предхождал. При изравняването на еровите гласни, вследствие затвърдяването на предходната съгласна, *ѣ* загубва палatalния си елемент и съвпада с *ъ*. На това се дължи объркването на еровете, което е една от отличителните черти за среднобългарската книжнина. Найрано на затвърдяване още в старобългарски език са били подложени първично меките *ж*, *ч*, *ш*, *з*, *с*, *шт*, *жд* и сонорите *м*, *н*, *р* и отчасти *л*. В съседство с сонорите независимо от това дали *ѣ* е бил първичен или вторичен¹ редовно се изравнява с *ъ*: *мъгла*, *мъничак*, *мъзда*, *мъска*, *тъмен*, *съм*, *тънък*, *огън*, *о(с)пъна*, *пън*, *льща*, *льскав*, *льхвам*, *грък*, *тръстика*, *омръзна*, *мръкна*, *кръст* и пр.

Двата носови сонора *м* и *н* в българския език са затвърдили доста рано, затова в съседство с тях на мястото на меката ерова гласна откриваме твърда. Този важен факт е бил

¹ Вторичният *ѣ* споделя съдбата на първичния. И той се изравнява, изяснява и пр. За това виж L. Miletic. Das Ostbulgarische. Wien, 1903, p. 73.

отбелязван по различни поводи от Селищев¹, Милетич², Георги Попиванов³ и др.

Съгласните *r* и *l* в български език в сравнение със същите съгласни от другите славянски езици, са чувствително по-твърди. Българският език не познава западнославянските меки *r* и *l*. Нещо повече, съвременното *l* е по-твърдо, отколкото обикновеното *l* в останалите славянски езици. Някои диалекти обаче като западните и югоизточните са запазили силно меко *l*. В известни диалекти на чувствително затвърдяване е била подложена съгласната *r*. Това положение е намерило израз дори в нормите на книжовното произношение. „Обикновени и за българския литературен изговор са затвърдяванията на *r* пред предни гласни, например *море* срещу старобългарското *mor'e*. На затвърдяване в българския език се подлага и съгласната *l*... Затвърдяването още по-добре личи, когато съгласната се е намирала на края на думата“⁴. По-слабо е затвърдяването на съгласната *r* в тракийските говори, в които почти всички съгласни при известни условия са меки. В тях този звук е също палатален, но при него „палатализацията е по-слаба“⁵, затова „пред *r* твърдостта на *t* се запазва“⁶, независимо от факта, че меките съгласни в тези

¹ „В говорите на Македония и България са съществували съчетания, в които гласната *ь* се е намирала в началото на сричката пред друга сричка, съдържаща пълна гласна. Тази гласна е заменяла по-ранните *ъ*, *ь* след *л*, *м* и в някои други начини съчетания: *лъжа*, *мъила*, *тъмен* по аналогия и *тъмна* и някои др. Гласната *ъ* в тези съчетания не е била обхваната от процеса на изменението на *ъ* в също положение“. („Македонские кодики XVI—XVIII веков“, София, 1938, стр. 209—210).

² „*ъ* замества обикновено стб. *ъ* в коренните срички, когато следва назал *м*, *н* и когато предидущият консонант е загубил старата мекост“. (Das Ostbulgarische, Wien, 1903, р. 71).

³ „В случаите *мънъно*, *мънъчко* (Попина), *тъмница* имаме *ъ*—*ъ* под влияние на носовите съгласни“ („Говорът в Южна Добруджа“ — „Списание на Българска академия на науките“, т. XXI, 1950, стр. 165).

⁴ К. Мирчев. Историческа граматика, стр. 98.

⁵ Г. Христов. Говорът на с. Нова Надежда, Хасковско. „Известия на Института за български език“, кн. IV, 1956, стр. 186.

⁶ Там, стр. 186.

говори смекчават предходните консонанти. Увеличаването на броя на ъкавите рефлекси на стб. ъ след *r* и *l* се дължи и на ранното съвпадане на първичните съчетания *rъ—ль* със сонантичните *ръ—ль*. В първичните *rъ—ръ* и *лъ—ль*, ъ е имал самостоятелна звукова стойност и е можел да се вокализира (*глъза — глеза, кръстъ — крестъ*).

Първичните ерове след съвпадежа споделят съдбата на вторичните и престават да се изясняват. В същото време, вследствие затвърдяването на консонантите, разликата между *rъ—ръ* и *лъ—ль* се загубва. Невокализираните източнобългарски форми *глъза* и *кръстъ* започват да звучат с твърд сонант (*глъза, кръстъ*), от който по-късно се образува съчетанието от *r*, *л* и пълната гласна ъ. Формите започват да звучат така, както се произнасят днес в новобългарски. Това явление се е извършило по-напред и по-бързо в източните говори. Накратко казано, първичните ерове, които в старобългарската епоха са имали самостоятелна звукова стойност, отново придобиват такава. Временното им съвпадане със сонантичните звукове ги е предпазило от изясняване в *e* и с това е увеличило броя на случаите с ъ в съседство със сонорите.

Затвърдяването на *m*, *n*, *r* и отчасти на *л*¹ в почти всички български говори има закономерен характер, затова на него се спряхме по-специално.

Затвърдяването на другите съгласни в различните диалекти е различно, затова общи изводи, които се отнасят до целокупния български език засега не могат да се правят. Покъсната съдба на старите меки съгласни ще се проследи, когато говорим за географското разпространение на думите, с застъпниците на ъ в отделните говори.

3. Други промени с ъ

Освен двата основни застъпника на ъ—*e* и ъ—*v* българските диалекти се срещат и други заместници, които не са негови преки рефлекси.

¹ Виж тук, стр. 83—85.

а. На мястото на меката ерова гласна в една група от думи стои и: *един*, *эид*, *опинци*, *нижа*, *мигна* и пр. Тези форми са книжовни, но се срещат в диалектите успоредно съкавите форми на ъ. Някои от тях, от типа *един* са съществували като дублети със степенна разлика на коренната гласна още в старобългарски. Съвременните северозападни говори, например, познават две форми на стб. *еданъ* (*едён* и *едён*) и една на *единъ* (*един*). Данните от съвременните славянски езици говорят за ранно съществуване на тези варианти. В източнославянската група и източнобългарските говори откриваме само *един*, а в западната (и в сърбохърватски) група и западните български говори — *едён* или *едан*.

Вариантите от типа *эъд* — *эид* от по-старо *эъдъ* са свързани с действието на аналогия. Под влияние на редуване на коренната гласна ъ:и в глаголите от свършен и несвършен вид *тъзъдати* — *съзидати* на мястото на ъ в *зъдъ* се е настанило и.

б. Втора група думи представя лабиализацията на рефлексите на меката ерова гласна: *ечумък*, *шуптя*, *дошдол*, *муничък*. Пътят, по който се е достигнало до съвременното у или о от по-старо ъ е бил следният:

ШЕП

ШЬП — ШУП — шуптя

ШИП

—ШЪД—ШЕД—ШОДЛ—(до)шол

МЕН

МЬН — МУН — муничък

МИН

в. За да се завърши напълно прегледът на рефлексите на ъ ще се споменат още резултатите на действието на вторичната вокализация. Самото явление няма да се разгледа, защото то е свързано с изменениета, които настъпват с твърдата ерова гласна — въпрос, който не е предмет на тази

работка. Под понятието вторична вокализация¹ се разбира преминаването на вторичния ъ в а (пирдопски, ботевградски, дорковски, чепински, бачковски и югозападните български говори) в ё (родопските диалекти) или в ê (тетевенски и еркечки говор).

Вторичната вокализация е типично южнославянско явление, което отразява една общославянска тенденция — изчезването на еровите гласни от фонетичната система на славянските езици. Тази тенденция не е получила обаче завършен израз в българските диалекти, легнали в основата на книжовния език, поради което той се различава съществено от сърбохърватския.

И така, на мястото на стб. Ъ в съвременните български говори, като последица от действието на всички изброени фонетични явления, стоят различни заместници: е, ъ, а, о, у, и, ё, ѕ. Повечето от тях направо или косвено се дължат на промени, които са второстепенни по значение и обхват и които създават впечатление, че по отношение на заместниците на ъ в диалектите съществува голяма пъстрота.

* * *

Обикновено се сочи, „че законът на изясняването на еровете в български е започнал да действува в X в. завършил приблизително към края на старобългарската епоха“,

¹ Терминът „вторична вокализация“ не е точен, защото се отнася само до времето през което са настъпили измененията с ъ. Той сочи, че те са вторични, т. е. покъсни по време. Под „вокализация“ обикновено се разбира: преходът на ъ към е.

Резултатите от втората вокализация не са е. Последица от действието на втората вокализация е изчезването на гласната ъ независимо от това, че тя е била пълноценен вокал. Докато при първичното изясняване са изчезнали редуцираните ъ и є, при вторичното изчезват пълноценените. Следователно двете вокализации отразяват тенденцията към изчезване на еровите гласни въобще. Българският термин „изясняване“ също не е точен. Той е създаден въз основа на неправилното противопоставяне на „неясните“ ерови гласни на останалите „ясни“. Тези наименования на гласните не са приети в нашата фонетична терминология. Макар и неточни понятията **вокализация** и **изясняване** се употребяват в езиковедската литература. Тях използвам за назование на промяната на ъ, която се извършила след първичната **вокализация**.

а изравняването на двете ерови гласни се е извършило „в по-вечето от българските диалекти през среднобългарския период“¹, или с други думи хронологически изясняването на еровите вокали се е извършило много по-рано от тяхното изравняване по палаталност. В същото време обаче още в старобългарски откриваме наченки на затвърдяване на съгласните. В такива паметници като Мариинското евангелие, Ключовия сборник, Синайския требник и Савината книга след шушкавите се срецват най-ранните изравнявания на *ъ* с *ъ*. И обратно, вокализацията на *ъ* в *е* е могла да съществува и в среднобългарски: „Условията за изясняване на *ъ*, именно палаталният характер както на този... звук, така и на съгласната пред него, са съществували, пък и до днес продължават да съществуват в голямата рупска говорна област. Ония родопски говори..., които сочат ту *è*, ту *ъ* за ударени старобългарски *А*, *А*, свидетелствуват за още незавършен процес в полза на изясняването на тези гласни в *е*“².

От всичко казано става ясно, че строга хронологизация на двете явления не може да се направи. В различните говори те не са действували в едно и също време. Затвърдяването на консонантите не е вървяло навсякъде закономерно. На известни места определена съгласна може да е била мека, а на други вече затвърдяла. Да се определи с точност времето на затвърдяването на консонантите в определен говор е невъзможно. Старата мекост може да се установи само по косвени податки. Например, в някои съвременни северозападни говори (с. Кунино и с. Брестовица — Врачанско) днес съгласната *т* е твърда, а рефлексът на *ъ* в думата *тъмънъ* е *е*. На пръв поглед няма никакви основания да се установи известна връзка между една предполагаема стара мекост на *т* и екавото изяснение на *ъ* в *тъмен*. Днес мекостта отсъствува, но резултатите от нея са запазени в членната форма на

¹ К. Мирчев. Историческа граматика, стр. 80.

² К. Мирчев. Невроконският говор. Годишник на Соф. университет. Историко-филологически факултет, кн. XXXII. София, 1936, стр. 20.

думата *зет* (*зек'а.*) Оттук може да се направи и друг извод за характера на тази мекост — тя не е била от средна степен, а чувствително по-голяма от съвременната, щом е успяла да промени изцяло консонанта. Като се знае, че съгласните *t* и *d* се омекчават на места — както на изток, така и на запад — много по-силно, отколкото в останалите диалекти, изясняването на *в* във формата *tèмен* е напълно ясно. „Случайното“ изясняване на *в* тук зависи от съществуването на старо сильно меко *t*. Много малко са данните от историческата диалектология, от които може да се посочи времето, в което са се извършили различните промени с *в* в отделните говори.

Очевидно е, че в историческото развитие на българския език е съществувал период, в който едновременно са действвали изравняването и изясняването на еровите гласни, като по-силното от тях е надделявало: при подчертано палатална среда връх е вземала вокализацията, а при относително по-слаба — изравняването. Вследствие на тази борба в отделните диалекти, а често пъти и в една и съща говорна област, съществуват варианти от типа: *tèmen*—*tèmen* *tèn'ek*—*tèn'ek*, *opèna*—*opèna*, *lèскаф*—*lèскаф*, *òсъм*—*òсъм* и пр.

Резултатите от борбата на двете тенденции могат да се срещнат и в най-малката единица — говора на отделно взето селище. В диалекта на с. Старо село, Троянско могат да се открият следните любопитни случаи, които илюстрират казаното по-горе. Думите:

<i>t'ènak</i>	<i>t'èmen</i>	<i>maglè</i>
<i>m'èn'ichak</i>	<i>l'èскаф</i>	<i>utìшal</i>
	<i>òg'èn</i>	

отразяват три различни степени от развитието на *в*. Първите две форми *t'ènak* и *m'èn'ichak* пазят най-архаичното състояние — неизясненост на *в*, въпреки че условията за вокализирането му са съществували обективно. Тук възможността за изясняване не е станала езикова действителност. В такава тя се е превърнала при думите от средната колона. Изясняването на *в* е настъпило обаче без да обхване всички случаи.

Третата група отразява най-късното състояние на *ѣ* — изравняването му с *ѣ*. Мекостта на съгласната *м*, запазена в *м'ѣннїчак*, е загубена в *мъглѣ*. Затвърдели са в този говор и шушкавите. В резултат на тези промени застъпниците на *ѣ* са различни.

Тук може да се изтъкне, че е възможно дори в корена на една и съща дума от един и същи говор рефлексите на *ѣ* да са два — с. Горно Броди, Серско: *да зѣме*, но *да зъме*. От всичко казано дотук могат да се направят следните изводи за времето, в което са се извършили различните промени с *ѣ*:

а. Най-силен израз първата вокализация *е* получила през старобългарската епоха. По същото време, вследствие започналото затвърдяване на съгласните, могат да се открият и първите наченки на изравняване на еровете.

б. Завършен израз изравняването на *ѣ* с *ѣ* намира през среднобългарския период. По същото време там, където консонантите са запазили палatalния си характер, продължава да действува законът за изясняване на еровите гласни.

в. В резултат от едновременното действие на двата закона са получили две противоречиви по своята същност развойни тенденции, между които е възникнала борба за налагане на една от тях. Хронологично уточняване на резултатите от това взаимодействие в отделните български говори, в рамките на определена диалектна област, или най-сетне в корена на една и съща дума не е възможно да се направи.

г. Днешните книжовни форми на *и* — *зид*, *нижа*, *мѣгна*, *един* и пр. са резултати от аналогия или са наследени вариантни форми още от старобългарски. Те са по-характерни за целокупния български език, отколкото редките диалектни *зѣд*, *мъгна*, *едѣн* и т. н.

д. Много по-късни по време са лабиализациите на *е* и *и*. В старобългарски и среднобългарски език те се срещат в изолирани случаи, затова в паметниците не са намерили отражение. Лабиализацията на тези гласни е новобългарска черта, която характеризира по-голямата част от народните говори.

е. Сравнително ново явление е и вторичното изясняване на ъ. Вторичната вокализация се е извършила много късно, може би само преди два-три века. Като последица от нейното действие голяма част от диалектите променят ъ, който дотогава е бил запазен единствено в български езици. Поради ред причини, на които тук няма да се спират, домашният еров вокал след действието на вторичното изясняване се е запазил непроменен само в североизточните говори. Вторичната вокализация е последният израз на тенденцията към изчезване на еровата гласна от всички славянски езици.

Следователно в продължение на един дълъг период от близко десет века меката ерова гласна, а по-късно и нейните рефлекси са били подхвърлени на редица промени, които са довели до създаването на многобройни застъпници, които днес затрудняват точната класификация на диалектите.

III. ГРУПИРАНЕ НА БЪЛГАРСКИТЕ ГОВОРИ ПО ЗАСТЪПНИЦИТЕ НА МЕКАТА ЕРОВА ГЛАСНА

Строго групиране на българските диалекти по рефлексите на стб. ъ преди създаването на лингвистичен атлас е трудно да се направи. Изоглосите, получени при пробното картографиране на отделни думи, за които е събран известен материал, показват, че промените, на които е бил подхвърлен ъ, в различните думи са различни. Думи като *мъгла* и *мъничък* в почти всички диалекти са представени в ъкавите си форми, а *лесен* и *ден* — в екавите. Първият тип думи съставя „изключенията“ за говорите, в които ъ преминава в *e*, а вторият — „изключенията“ за ъкавите говори. Напълно единни рефлекси по застъпниците на ъ няма. Причисляването на известен говор към една или друга група се основава на общия преобладаващ брой от думи, представящи определен рефлекс на ъ — това е най-общият критерий, който е спазен от всички класификации, правени досега.

Вторият важен делитчен белег е групирането на говорите да бъде съобразено със същността на явленията, т. е. гово-

рите да бъдат групирани по онези рефлекси на *ъ*, които са свързани с един и същи етап от историческия му развой.

На трето място делитбата на диалектите трябва да се извърши и с оглед на географската им близост.

В основата на досегашните опити за групиране на българските говори по заместниците на *ъ* тези критерии заемат различно място, затова и броят на диалектните области у авторите на такива класификации (Щепкин, Б. Цонев, Дечи) е различен. Така например в увода към *Добрейшовото евангелие*¹ Б. Цонев пише: „И тъй, доколкото познавам новобългарските говори до днес, мога да кажа, че откъм *ъ* и *ѫ* трябва да различаваме не само две или три групи, както приема Щепкин („Разсъждение“, стр. 107—109), а четири и то:

- I. Рупско-родопска група... *ѫ* = 'ѫ
- II. Югозападна група... *ѫ* = *e*
- III. Североизточна група... *ѫ* = *ъ* и *e*
- IV. Северозападна група... *ѫ* = *ъ*

Според Дечи² пък тези групи са три. Първата обхваща тракийските и част от западнобългарските говори: *ѫ* = *e*; втората група е представена от родопските и преходните говори: *ѫ* = *ѫ*, а третата — от-североизточните: *ѫ* = *ъ* и *e*.

Тези две класификации са построени върху различни принципи. В първата е спазено географското разпределение на диалектите, а във втората — привидната еднаквост на рефлексите. И двете групирания имат слаби страни. Схемата на Цонев в първия си пункт обединява два еднакви по произход, но различни по рефлекси говори. В родопските диалекти първичното изясняване е рядко, докато в източноруските — закономерно. Примерите, които привежда Христо Кодов в труда си „Езикът на тракийските българи“³ по недвусмислен начин опровергават формулата *ѫ* = *ѫ*, предложена от Цонев за руп-

¹ „Български стариини“, кн. I. София, 1906, стр. 28—30.

² „La vocalisation des jers en bulgare“, p. 379.

³ „Тракийски сборник“, кн. VI, 1935, стр. 28.

ските говори. Названието на четвъртата група „северозападна“ е неточно. Изравняването на еровите гласни е характерно само за най-западната част на тези говори — преходните. Източната половина на северозападните говори познава вокализацията¹. Ако приемем, че под северозападни говори Б. Йонев е разбирал само преходните, то големи говорни области, обхващащи Ломско, Видинско, Оряховско, Ботевградско, остават извън групата, към която всъщност спадат.

В схемата на Дечи липсват неточните наименования на говорните области, но тя не дава представа за същността на явленията, тъй като е построена механично, въз основа на външни сходства. В нея на една и съща плоскост са поставени две качествено различни групи говори — родопските и преходните. Първите са едни от най-архаичните, а вторите в областта на фонетиката не пазят така добре старите черти. Събирането им на едно място е несполучливо, още и поради факта, че родопските говори са подчертано палатални, а преходните — твърди. На мястото на *в* в родопските говори има *'в*, а в преходните — *в*. Териториално тези диалекти са много отдалечени и не могат да бъдат свързани по някакъв начин.

За да може да се вземат под внимание и трите критерии, по които се извършва класификацията — еднаквост на рефлексите по отношение на палаталността, сходство в техния исторически развой и близост в географското разпределение на формите, които ги представлят — нужно е делитбата да стане въз основа на рефлексите, които условно нарекохме „меки и твърди“². В такъв случай ще се получат следните три диалектни групи:

¹ Виж Цв. Тодоров. Северозападните български говори. „Сборник за народни умотворения“, кн. XLI. София, 1936, стр. 66.

² Наименованията „мек“ и „твърд“ рефлекс, отнасящи се до гласни, няма защо да ни смущават. Тези термини са оправдани, щом в езикознанието е прието да се говори за мека или твърда ерова гласна.

1. Говори с меки рефлекси на ъ. Към тях се отнасят рупско-родопските и т. нар. македонски говори, представени от меките заместници *e* или 'ъ.

2. Говори с твърди рефлекси на ъ. Представени са от преходните диалекти: ъ = ъ.

3. Говори с меки и твърди рефлекси. Тук са североизточните, югозападните и източната половина на северозападните говори: ъ (*a*) и *e*.

Исторически това деление е напълно оправдано. То отразява както резултатите от изменениета, станали с ъ, така и времето, в което са настъпили промените. Първата група е представена от говорите, които пазят най-старото състояние на еровите гласни, а втората — от диалектите, отразявачи по-късните стадии от тяхното развитие. На второ място трябва да се отбележи географската нагледност на тази делитба. Избягнат е уединеният родопски ъкав „остров“, обграден от рупските и македонски екави говори. Източната половина на северозападните говори, в която рефлексите на ъ са еднакви с тези на североизточните, преминава към последните. Географските понятия „североизточен“, „северозападен“ говор и пр. се заменят с лингвистични.

1. Говори с меки рефлекси на ъ

Говорите с палatalни заместници на ъ се разглеждат на първо място, защото единствено те са запазили началните стадии от историческия развой на стб. ъ и старата мекост на съгласните. Въз основа на степента на архаичната им отсянка, която намира отражение в тях, те могат да бъдат разделени на родопски, рупски и македонски говори в пределите на България.

Родопските говори представляват здрава връзка между старо и съвременно състояние. Те стоят най-близо до старотърговския изговор на ъ и служат като изходно начало за разбиране на явленията в другите диалекти. Общоприето съвпадане в нашата и чужда славистична литература, че те не

са познавали първичното изясняване, е невярно. Екавите изяснения които се откриват в говора на с. Павелско, Асеновградско (*л'èскаф*, *л'èс'øн*, *т'èнек*, *иç'емик* и пр.) говорят, че първата вокализация е обхванала и централните родопски говори, които обикновено представлят *ø* в непроменен вид. Централните родопски говори са разположени на юг от Асеновград, на север от Смолян и на изток от Чепино. Те образуват областта, известна под името Рупчос, или Ропката¹. Характерни за тях са запазените ерови гласни край старите меки консонанти *t* (*т'èн'ък*, *т'èв'ън*), *p* (*п'ын*, *нап'ына*), *л* (*л'ын*, *л'èкич'ык*), *d* (*д'ын*, но и *д'ен'*²), *ш* (*ш'ыв*, *душ'ыл*). Наред с формите на *ø* обаче не е малък и броят на думите с *e*. Примерите от с. Павелско, Асеновградско говорят, че процесът на изяснението на тези говори е доста напреднал. Обективното съществуване на условията за вокализиране на еровата гласна позволява извършването на изяснението и в по-късно време. В същата говорна област се намира и с. Бачково, в чийто диалект е проведена втората вокализация. Този говор обаче също пази следи от първично изясняване: *лèсну*, *тèнку* и пр. Следователно родопските говори независимо от това дали са запазили *ø* непроменен или са развили вторичната вокализация, познават първичното изясняване. Мекостта на съгласните и в тези диалекти е причинила появата на екави рефлекси на *ø*. По тези места обаче се срещат и такива форми, като *мъглà* (а в Смолян — *мòгла*), *тъвно* (а в Дорково — *тàвно*) и *жèнеме* (а във Велинград — *жòнеме*), които говорят за частично затвърдяване на консонантите. Затвърдяванията на сонорите, а в известни случаи на шипящите, са в сила дори за родопските говори, които общо взето са запазили старото състояние на палatalност. Това дава повод с положителност

¹ Думи като *т'èм'ын*, *тò'н'ык* и *ðò'ын* са характерни и за Пещерско, което се намира по-на запад.

² Съдият вариант е засвидетелствувал и Л. Милетич в говора на банатските българи: Милетич „Книжнината и езикът на банатските българи“. „Сборник за народни умотворения“, кн. XVI—XVII, София, 1900, стр. 413.

да се твърди, че тези затвърдявания са общобългарска езикова черта.

Рупските говори представляват следващият етап в развитието на *в*. Те обхващат земите на юг от втората ятова граница: Българска, Турска, Гръцка Тракия и Странджанско. От своя страна те се делят на северотракийски и южнотракийски.

Към северотракийските говори отнасяме диалектите на Първомайско, Хасковско, Харманлийско, Тополовградско и Елховско. Те са преходен тип говори. В тях екавите изяснения на *в* са много повече на брой, отколкото на североизток и много по-малко, отколкото в южнотракийските — затова ще ги разгледаме в съпоставителен план.

Мекостта на съгласните в северотракийските говори се пази сравнително добре, както в средисловието, така и в краесловието, докато в североизточните говори това запазване не е закономерно, а се явява спорадично.

Съгласните *т* и *д* в тези говори са в повечето случаи меки, затова изяснението на *в* е *е*, както пред мека (*т'èm'ен*, *д'ен'*), така и пред твърда (*т'енък*) сричка. Изключение прави формата *тèв'ен* в някои елховски и грудовски села. В Страндженско формите са също с екави изяснения, защото тези съгласни там са силно палatalни (*пък'*, *гадо*).

Силно мека (може би най-меката в тези диалекти) е съгласната *л*: *л'èc'ен*, *л'èскаф*, *бл'ещà*, *л'ек*, *л'ен* и пр. В североизточните български говори изоглосата на думата *л'èc'ен* не съвпада с *лòскòф*, така както *т'èmen* с *тъnъk*. По тези меки рефлекси северните тракийски говори приличат на южните тракийски и се противопоставят на североизточните български.

Думата *òg'èn* тук се среща в трите си разновидности: *òg'èn* в Хасковско, *òg'èn* в Грудовско, Елховско и Тополовградско и *òg'in* — в Харманлийско и Свиленградско.

По рефлекса на *в* след съгласната *п* югоизточните говори са общо взето единни. Както в Странджанско (Заберново,

Бургаско), така и по-на запад (с. Динево, Хасковско) след *п* стой *е*: *пён*, *оп'ёна*, *сп'ёнах* се и пр.

Оригинална особеност на югоизточните говори са меките рефлекси след шушкавите. В един и същи диалект застъпниците могат да са два, при това и двата меки: Елховско — *утишёл* (с. Попово) и *утиш'ёл* (с. Мелница); Хасковско — *дошёл* (с. Воден) и *дош'ёл* (с. Крепост). Вторият рефлекс ' няма нищо общо със североизточния ъ. В тези говори *ж*, ч и *ш* в повечето случаи са палatalни и това е позволило запазването на меко ' под ударение — нещо, което с изключение на родопските говори, не се среща в другите диалекти. Югоизточната форма *утиш'ёл* отразява най-ранното състояние на ъ, докато североизточната *утишёл* — значително по-късен стадий. От историческа гледна точка тези две форми са различни, затова те характеризират по различен начин говорите с меки и говорите с твърди рефлекси.

Общият характер на съгласните в северотракийските говори е повече палатален, отколкото твърд,¹ но поради някои несвойствени за мекия характер особенности, северо-тракийските говори могат да бъдат разгледани като преходни между меките (родопски и южнотракийски) и полумеките (североизточни) говори.

Южнотракийските говори обхващат земите около Свиленградско. В миналото части от тях е имало и в Мала Азия. След Балканската война обаче те са значително стеснени. Сега се представят от южнотракийските бежанци, разпръснати в Южна и Североизточна България.

Една от най-отличителните черти на тези говори е силно изявената палаталност на всички съгласни навсякъде в думата. Покрай добре запазената първична мекост на консонантите съществува и вторична: *дл'ек'*, *рас'н'ёни*, *ж'ёлту*. В тези го-

¹ Най-източната част от северотракийските говори (Бургаско, Малко Търновско, Грудовско и Елховско) в някои отношения стои по-близо до североизточните говори, например ъ—ю в думата *лъскъф*. Това обаче не ни дава основание да ги отнесем към тях.

вори е намерил отражение и старобългарският прегласът ъ:ъ (дъкъ: дакъ), вследствие на който съгласните, намиращи се пред стар ъ са се омекчили: *мàлък—мàл'ки, тèнък—тèн'ки*.

Първата вокализация е засегнала изцяло южнотракийските говори. В известни случаи тя е обхванала дори и меката ерова гласна, намираща се в съседство със сонора *м: мèнинку* — с. Дуванджово, Одринско, но *мèнино* — с. Еникьой, Ксантийско и Софуларе, Одринско.

Редовно в тези говори се омекчават съгласните *л* (*л'èскаф* — Ерменикьой, Узункюприйско; *Лизгар*, Малгарско, Пишманкьой, Мамарско; *Урумбегли*, Бунархисарско; *Кавакли*, Лозенградско; *Ятрос*, Визенско; *Коджа Бунар*, Чаталджанско), *п* (*рас'п'èн'и* — Каяджик, Суфлийско; Ерменикьой, Узункюприйско и пр.) и шушкавите *ж*, *ч*, *ш*, (*душ'èл*, *ж'èн'им*, *ч'èним* — изброените области).

Южнотракийските говори по тези свои особенности се проявяват като едни от най-архаичните диалекти. Техният преход към родопските говори е постепенен и незабележим.

Македонските говори в български предели са представени от Гоцеделчевския, Разложкия и Благоевградския диалект. Гоцеделчевският говор почива изцяло върху западнорупска основа. Разложкият диалект също споделя много общи черти с родопските говори, с които преди е образувал обща говорна група. Благоевградският говор пък е свързан с югозападните български диалекти.

Обликът на македонските говори общо взето е палатален. Подчертано палатален характер имат консонантите в Гоцеделчевския говор, където първичното изясняване е намерило най-пълен израз: *т'èв'ен* (*т'èм'ен*), *оп'èн'вам*, *п'èш'кам*, *п'еклò*, *л'èхвам*, *осл'èпна*, *тр'естìга*, *ш'èпна* и пр. Случай на изравняване на *в* с *ъ* почти не се срещат. В разложкия и благоевградския говор екавите рефлекси на *в* също са доста на брой. В тези диалекти обаче откриваме и резултатите от действието на изравняването и втората вокализация на еровите гласни: *мèничък* (*мàничак*), *лèскъф* (*лàскаф*).

Общи за всички македонски говори са форми като *т'емен* и *т'енък*¹. Изоглосата на думата *т'емен*, която започва от Видинско и обхваща голяма част западнобългарски говорни области, тук остава непроменена. Типично македонска е формата *т'енък*, която не може да се свърже със съседните югозападни или родопски говори. Общи за всички македонски диалекти са застъпниците на *ъ* след шушкавите. Формите *дош'ел* и *еч'емик*² в повечето случаи представлят непроменено *е*. Екавите изяснения на *ъ* след шушкавите са типично македонски. Те са характерни и за югозападните български говори, с които македонските диалекти се свързват и с изоглосата *д'ин'*.

От всичко изтъкнато дотук става ясно, че по отношение на заместниците на *ъ* македонските говори не са откъснати и отделени от българските. В едни случаи те са свързани с родопските, а в други — с югозападните български, т. е. те са типично български говори. Общата характеристика е подобна на тази, която направихме за севернотракийските диалекти — те имат повече меки рефлекси и са преходен тип.

2. Говори с твърди рефлекси на *ъ*

Говорите с твърди рефлекси на *ъ* обхващат найзападната част на България (Белоградчишко, Трънско, Брезнишко и Западно Берковско). Те са известни под името преходни говори. В тях *ъ* вследствие силното затвърдяване на предходните съгласни навсякъде в думите е съвпаднал с *ъ*: *дън*, *лъко*, *лън*, *лъсна*, *ночъска*, *уъклъ*, *шъв*, *зъд*, *боръц*, *жълън*, *овън*, *слъбичък*, *оръл* и пр. Единствено съгласните *н* и *л* са запазили старата палatalност. При това степента на мекостта е много сила. В тяхно съсество понякога откриваме интересен предноезичен рефлекс: *мин'йче*, *мин'йчък*, *съпън'ам*,

¹ Формата *тъмок* се среща на известни места в Благоевградско и Разложко, но тя е характерна и за другите югозападни говори, докато *тёнок* не се среща в тях и е типично местна.

² Лабиализация на *е* в думите *дошъл* и *ечомък* може да се намери в някои горноделчевски села.

ѝг'ин', пл'ѝзнуло. В първите четири форми е възможно настаниването на ъ да е резултат от регресивна вокална хармония. По затвърдяването на съгласните преходните говори приличат на съседните сърбохърватски, в които ъ също е съвпаднал с ъ. В такова положение са се намирали еровите гласни в сърбохърватски език преди да се вокализират в а. Примерите, които привежда Цв. Тодоров¹ за развода на ъ към а показват, че вторичното изясняване продължава да се извършва и днес пред нашите очи. Подобни примери от говорите в сръбска територия привежда и А. Белич². Този процес в някои коренни думи е завършен напълно: *вàздан* (с. Чипровци, Берковско), *болан* (с. Доганица, Кюстендилско Краище), *сѝлан* (с. Върбовец, Белоградчишко).

И така, следствие затвърдяването на съгласните навсякъде в думата вместо стб. ъ се получил ъ, който на известни места е на път да мине в а. Твърдата ерова гласна, която е характерна за тези говори съществува като самостоятелен звук в българската фонетична система.

3. Говори с твърди и меки рефлекси на ъ

Говорите с твърди и меки рефлекси на ъ обхващат по-голямата част от българската езикова територия. Към тях отнасяме всички североизточни, северозападни и югозападни български говори. Тези диалекти са много важни от съвременно гледище, защото двата застъпника на ъ — е и ъ, които са характерни за тях, са възприети в българския книжовен език. Борбата между изравняването на ъ с ъ и изясняването на ъ в е в тези говори е намерила най-силен израз. Особено важно място в тях заемат североизточните говори, и поспециално балканските, на които ще се спрем по-подробно.

Мизийските говори не са оказали съществено влияние за оформянето на книжовния език. Те представляват интересни

¹ Цв. Тодоров. Северозападните български говори. „Сборник за народни умотворения“, кн. XLI, 1936, стр. 66—104.

² А. Белич. Дијалекте источне и јужне Србије, Београд, 1905, стр. 65—66.

екави форми, които са типични за селата, където след войните се заселили тракийски бежанци. „Територията на мизийските говори изобщо не може да се смята като обширна затворена цялост. Старото население на тия диалекти много е намаляло и силно е премесено с балканджии — преселници от областта на балканските говори, та на места мъчно се отделя от него“¹. Ето защо по-голямо внимание ще се отдели на балканските диалекти, които сравнително добре са запазили местните черти.

Централният балкански (ловешко-тroyянски-габровски) говор е изиграл първостепенна роля за създаването на националния книжовен език.

Ловешкият подговор със своите затвърдели съгласни обяснява защо броят на случаите с твърди застъпници на ѿ в книжовния език е по-голям от този на меките. Коренните думи, съдържащи ѿ в старобългарски, тук имат следната форма²: *пъстър*, *пъкъл*, *тъмен*, *стъклъ*, *мъгълъ*, *мъничък*, *шъв*, *мъзгълъ*, *мъскъл*, *тъща*, *тънък*, *лъщъ*, *пъхна*, *пън*, *пъздъ*, *съмна*, *шъпна*, *жъмкъ*, *цъфти*, *спънъ*, *мънъ*, *смъгнъ*, *мъждъ*, *блъсна* и пр. Умерената старобългарска палatalност на съгласните не е успяла да вокализира ѿ, затова при нейното изчезване той се е изравnil с ѿ.

Ловешкият говор има няколко форми с екави изяснения (*вес*, *пес*, *чета*), за които може да се допусне, че са влезли по-късно. Ако в наставките ѿ не беше преминал в *e*, тоя говор щеше да стои най-близо до преходните диалекти, които имат същи форми като *смъгна* (смигна), *мъна* (за кълчица), *блъсна* (блесна), *шъв* и т. н. Ако не съпоставим ловешкият говор с останалите балкански, където съгласните са запазили старата си палatalност, няма да разберем защо в книжовния език има и екави заместници на ѿ. Троянският говор, например, се отличава със силно палatalния характер на консонантната си

¹ Ст. Стойков. Българска диалектология, стр. 59.

² Б. Чонев. За източнобългарския вокализъм [Ловешкият говор]. „История на българский език“, т. III. София, 1937, стр. 144—145.

система. Подобно е състоянието на някои съгласни в котелско-еленския-дряновския говор. Точно в тия диалекти се срещат и екавите изяснения на *ъ*. Освен формите: *л'есен*, *л'ек*, *л'ен*, *бл'еща*, *д'ен*, *оц'ёт*, които са характерни и за другите балкански говори, тук се намират и някои екави изяснения, които имат повече диалектен характер: *т'емен*, *л'ескаф*, *ог'ен* — Троянско; *т'ем'ен*, *т'ёнак* — Котелско; *т'ем'ен*, *дош'ёл* — Еленско. Любопитен е фактът, че и такива балкански говори като тетевенския и еркечкия покрай формите с широко *e*, от по-старо *ъ* имат и форми с обикновено *e* от *ъ*. Съгласната, предхождаща *e* е винаги силно омекчена, затова *ъ* не е претминал в *ъ*. Тетевенските форми с обикновено *e*, предшествувано от мека съгласна: *д'ен*, *л'ек*, *т'еван*, *т'евно*, *т'евница*, *ов'есн'i*, *оц'ёт* имат буквально същите съответствия в еркечкия говор: *д'ен*, *л'ек*, *т'еман*, *т'емно*, *т'емница*, *ов'есни*, *оц'ёт*. Приведените форми (без *т'емен*) са най-често срещаните екави думи в североизточните говори изобщо.

От всичко казано дотук трябва да се направят следните два важни извода:

а) основният застъпник на *ъ* в говорите, легнали в основата на българския книжовен език, е *ъ*. В централния балкански говор, вследствие затвърдяването на съгласните, връх *е* взела тенденцията към изравняване на еровите гласни, затова формите с *ъ* са преобладаващи;

б) екавите изяснения на *ъ* в балканските говори са домашни, а не пренесени отвън. Те са се развили в онези диалекти, които са запазили палatalния характер на консонантите. Книжовният език не отразява напълно нито един от българските диалекти, за които говорихме. Основният застъпник на *ъ* в него е *ъ*, но не е малък и броят на думите с *e*.

Най-близо до североизточните говори по заместниците на *ъ* стоят северозападните диалекти (без преходните). От една страна те представят форми като *тънък*, *стъклъ*, *пън*, *опъна*, *мъничък*, *лъскаф*, *дошъл*, а от друга *лесен*, *лек*, *лен*, *блеща*, *чета*, *шев* (Видинско, Ломско, Белослатинско). Съществена разлика между североизточните и северозападните

говори по застъпниците на ъ не може да се направи, затова при групирането ги обединяваме в една група.

Не стои така обаче въпросът с югозападните *a*-говори. Включването им в тази група е оправдано само от историческа гледна точка. Преди да бъдат обхванати от втората вокализация, те по нищо не са се отличавали от североизточните говори. Съвременните югозападни форми на *a* са произлезли от по-стари ъкави, които днес характеризират североизточните диалекти. Това старо единство в рефлексите на ъ служи като критерий за отнасянето им към тази група. Заместниците на ъ следователно са *a* и *e*: *tàнко*, *mаничак*, *маглà*, *пан*, но *tèмно*, *стеблò*, *дошèл* и пр. В югозападните български говори (без ботевградски) броят на екавите и акавите рефлекси е почти равен. В ботевградския говор обаче случаите с *a* са много повече, отколкото с *e*. Гласната *a* се е настанила и в суфиксите и след шушкавите, които някога тук са били меки. Наред обаче с акавите изяснения (*цаклò*, *пàстар*, *маглà*, *tàнак*, *лàсна*, *сàмна*, *шàпна*, *жàлад*) ботевградският говор има и екави (*тèвно*, *тевница*, *чèст*, *оцèт*, *остèн*, *овèн*, *лен*, *ден*), които отразяват резултатите от първата вокализация.

И накрая трябва да се спомене много интересният говор на Кюстендилското Краице, върху сравнително малката територия на който, в зависимост от близостта му до *шт-жд*, *к'-з'* и *ч-щ* говори, откриваме почти всички възможни рефлекси на ъ: *мъгла—мòгла—магла*, *тòнък—тàнак—тèнак*, *вид—зъд*, *дън—ден* и пр.

Това са най-общо казано говорите, които представят меки и твърди рефлекси. Този преглед на отделните български диалекти дава само най-обща представа за явленията, които са променили стб. ъ. След излизането на лингвистичен атлас, в който ще бъде проследено подробно географското разпространение на отделните думи, представлящи различните рефлекси на ъ, тази представа ще се разшири и допълни и ще даде възможност да се направят някои нови изводи за развоя на ъ в отделните диалекти.

**IV. ПО-ХАРАКТЕРНИ ДУМИ
И СУФИКСИ СЪС ЗАСТЪПНИЦИТЕ НА Ъ,
ВЛЕЗЛИ В КНИЖОВНИЯ ЕЗИК**

От направената характеристика на говорите във връзка със съдбата на стб. ъ, могат да се извлекат важни изводи за думите и суфиксите, съдържащи застъпниците на ъ в книжовния език.

В българския книжовен език се срещат следните коренни думи с ъ, наредени според съгласната пред меката ерова гласна:

т: стъбло, стъгда, стъкло, тъмен, тъст, тънък

п: пъкъл, (о)пъна, пън, пъстър, пъхна, пъшкам

м: мъгла, мъзга, мъзда, мъничък, мъска

р: грък, кръст, гръкна, омръзна, стършел¹, тръстика

в: осъмна², звъня, весден

л: лъскав, лъхна, кълня³, лесен, лек, лен, блеща

д: Дебър, делва, ден

ч: еchemик, начена, чест, чета

ж и ш: жена (жъна), отишел (отишъл), шепна (шъпна), шев

у, э и с: оует, взема, сега, бисер.

От приведените по-горе примери става ясно, че в говорите, легнали в основата на българския книжовен език, съгласните *т*, *п*, *м*, *р* и отчасти *л*, *ж* и *ш* са затвърдели доста рано. Думи от типа: *стекло, пестър, мезда, грек, клена* са непознати на народните говори. Не е такъв случаят с *тъмен, тъст*, където следващите стари меки срички са разколебали в някои диалекти изравняването. На затвърдяване е била подложена съгласната *т* в отделни думи и в съвременния руски език, където изясняването е проведено съвсем последователно. Днешната литературна форма на думата *тёнкий*

¹ От по-старо *стършелъ*.

² От по-старо *осъмнък*.

³ От по-старо *кълнък*.

несъмнено е свързана с една по-стара тънкъ, в която ѝ е от ъ.

Като *m* в североизточните диалекти затвърдява и съгласната *p*. Думите *пипер* и *пес*, от по-стари *пъпър* и *пъсъ* са влезли в книжовния език по друг път. Първата е гръцка, а втората западнобългарска форма. При чуждите думи в старобългарски език се откриват най-много дублетни форми и най-голяма неустановеност в правописа: *бъбръ*—*бебъръ*, *бисъръ*—*бисеръ*, *оцатъ*—*оцетъ*. Навсякно наред с формата *пъпър* ще в старобългарски е съществувал дублетът *пипър*. Такова предположение е възможно, като се има предвид, че в днешните диалекти не съществува думата *пъпър* или *пипър*, получена при затвърдяването на *p* в *пъпър*. Навсякно формата *пипер* е била основна още в старобългарските диалекти.

Думата *пес* е типична за западнобългарските говори, в които ѝ е дал *e*. В североизточните диалекти тя е заменена от *куче*. В книжовния език тя е влязла от западните говори.

Затвърдяването на начално *m* се е извършило напълно последователно не само в думите от североизточните диалекти, но и в целокупния български език. Формите *мъска*, *мъзда*, *мъгла*, *мъзгъ* (*маска*, *мазда*, *магла*, *мазгъ*) са общобългарски. Слушайте *мечта* (по-старо *мъчтъ*), *възмездие* (*къзмъздие*), *меч* (*мъч*) са заемки от руски и имат руска фонетика. Първите две думи са абстрактни съществителни, а последната е свързана с предмет, който е изчезнал отдавна от бита на българина. Трите думи липсват в диалектите, а се срещат само в книжовния език, където са влезли по книжен път, в по-ново време.

Съгласната *r* е затвърдяла почти навсякъде в българските диалекти, затова ѝ след нея редовно съвпада с ъ. Изключение правят думите *кrehък* (*крохъкъ*) и *ревност* (*ръбностъ*). Наред с формата *крохъкъ* в старобългарски е съществувал и вариантът ѝ *крохъкъ*, който показва, че *e* иде не от ъ, а от ъ. Абстрактното съществително *ревност* е русизъм, влязъл в български език в сравнително по-ново време.

Съгласната *л* в някои диалекти е била подложена на силно затвърдяване, вследствие на което са се получили формите *лъскав*, *лъхна*, *кълна* и пр. В повечето български говори обаче тя е запазила старата си палаталност, която е благоприятствуваща за изяснението на *ъ* в *е*. В книжовния български език екавите изяснения след *л* са много повече от ъкавите. Тези изяснения са били свършен факт още в старобългарски език.

Двойно развитие претърпял *ъ* в коренните думи: *лъскав* (лъскакъ) и *блестя* (блъстъти). Екавото изяснение във втората дума би ни станало ясно, ако го обясним не само с влияние на следващата мека сричка, но и с аналогия. Вероятно, за изясняване на *ъ* е оказала въздействие родствената дума с *ѣ* — *блѣскъ*.

Аналогия откриваме и при изяснението на *ъ* в *ослапнѫти*. Меката ерова гласна, намираща се след *л* в тази форма е изпитала влияние от думата *ослѣпiti* и се е изяснила в *е*.

Двойното развитие на *ъ* в думата *лъкъ*: *лев* и *лъв*, не се дължи на самостоятелен фонетичен развой. Първата от тях е запазила руската си форма, за да означи българската парична единица. Втората е получена по пътя на „побългаряването“, за да означи животно, което не се среща у нас, но е станало символ на българската народност.

Изясняването на *ъ* в *лъсьнъ* е напълно нормално, докато в *лъгъкъ* е по-трудно обяснимо. Формата *лъгъкъ* е засвидетелствувана още в старобългарските паметници. Възможно е превръщането на *ъ* в *е* да се е извършило под влияние на това в *лъсьнъ*, тъй като не само формално, но и семантично двете думи са много близки. *Лъгъкъ* означава в старобългарски „лесен“¹.

Близка до сонорите е съгласната *в*. Двата случая с *е* след нея (*светя*, *весден*) стават ясни, като отнесем *скътъти* към

¹ М. Янакиев, Ст. Стоянов. Старобългарски език. Текстове и речник, София, 1956, стр. 112.

коренната дума *скѣгъ*, където след *в* стои *ѣ*, а *весден* признаем за западнобългарска по произход.

В думите *уѣфти* (цѣлгѣти), *сѣмна* (скѣнжти), *звѣня* (зкѣнѣти) и пр. *ѣ* не е пряк рефлекс на *ъ*. Меката ерова гласна след *в* в тези думи е изпаднала, защото се е намирала в слаба позиция. За по-лесното произнасяне на съчетанията *цѣгъ*, *сѣн*, *звѣн* се е наложило след *в* да бъде вмѣкната нова ерова гласна¹. Важното в случая е, че тази гласна, поради близостта на *в* до сонорите, е *ѣ*, а не *ъ*.

След старите палатали *ч*, *ш*, *з*, *с* в говорите, легнали в основата на книжовния език, стои *е*. След *ж* и *ш* обаче, наред с меките застъпници съществуват и твърди. Тази двоинственост е намерила отражение и в книжовния език. В официалния правопис формите: *шепна*—*шѣпна*², *дошел*—*дошѣл*, *жена*—*жѣна* са напълно равностойни³. Тези варианти отразяват старобългарските дублети от типа *шаптати*—*шапътати*. Интересна аналогия може да се направи със затвърдяванията на тези консонанти в съвременния руски език, който иначе провежда най-последователно първата вокализация. В него шипящите днес са много по-твърди, отколкото в българския език. След тези съгласни в руски настъпват интересни промени с *е*⁴. Слушайте: *шов*, *шопот*, *шол* (*шел*) говорят за преход на предноезични гласни в по-

¹ Подобно вмѣкване на вторична ерова гласна имаме в думата *сѣм*. Старобългарската форма на този атематичен глагол в 1 л. ед. ч. е била *исемъ*. В първо лице мн. ч. глаголът е имал същия вид, но с твърдо окончание *исемъ*. След изпадането на еровете формите са съвпаднали — *исем*. За разграничаване на числото се е наложило 1 л. мн. ч. по аналогия на 2 л. мн. ч. да получи *е*, а във формата *исем* ед. ч. да се вмѣкне твърда ерова гласна. Поради влиянието на сонора, еровата гласна в нито един български диалект не е мека.

² Все пак екавите рефлекси на *ъ* след шипящите са значително повече: *шепна*—*шѣпна*, но *шепот*, *шепта*, *шепнене*, *шепнейшката*, *шепнейшком* и пр.

³ Вж. „Правописен речник на българския книжовен език“, трето преработено официално издание, София, 1954, стр. 77, 154, 247.

⁴ Вж. Р. И. Аванесов. Русское литературное произношение. М., 1954, стр. 28.

задни¹. В руски асимилационните процеси, предизвикани от действието на твърдите съгласни, намиращи се в съседство с предноезични гласни, напомнят явленията, които са настъпили с меките ерове в български език.

След *д* в български днес на мястото на *ъ* стои *е*: *ден*, *делва*, *Дебър*. Възможно е причината за това да се крие не само в мекия характер на съгласната, но и в целия общ палатален вид на думите, съдържащи *а*: *дана*, *добра*, *длъба*. Това предположение е напълно приемливо, като сравним екавите изяснения след *д* съкавите от близката по учленение беззвучна съгласна *т* в думите: *стъгда*, *стъколо*, *тъма*, *тънък*, където следващата сричка е твърда. Силно впечатление прави фактът, че думата *ден* е изяснила *ъ* дори в онези диалекти, които го вокализират в друга гласна: еркечки, тетевенски и някои родопски говори. Това е една от думите, в които *ъ* се вокализира най-следователно.

Думата *Дебър* е географско-топонимично название (с. *Дебър*, Първомайско; гр. *Дебър*, Македония). Тя е българска, докато нейното множествено число *дебри*, което не се среща в българските диалекти, е руска форма.

Тези са почти всички най-характерни коренни думи, които са променили стб. *ъ*. В книжовния език те образуват стройна система, на която по-горе се спряхме.

С помощта на наставките, с които се образуват нови производни форми, броят на думите, представляващи застъпниците на *ъ*, се увеличава. При това по-голяма роля играят наставките, съдържащи застъпници на *ъ*.

Съдбата на меката ерова гласна в наставките е еднаква за почти всички български говори. Докато в коренните срички тя има два рефлекса, то в наставките има само един — *е*. Пътят, по който се е получил екавият застъпник обаче за западните и источни говори е различен. Във връзка с това развитие напълно основателно пред нас

¹ Подобно преминаване се извършва и тогава, когато след ударено, меко *е* от по-старо *е* или *ъ*, следва твърда съгласна: *п'ös трый т'öмный*, но *пестреть* и *темнеть*.

възникват няколко важни въпроси: защо на североизток, където изясняването на *ъ* в коренните срички е спорадично, в суфиксите се явява закономерно? В какво по-особено положение се е намирала меката ерова гласна в тях, за да се вокализира последователно?

Положителен отговор на повдигнатите въпроси няма да се получи, ако не се вземе предвид следното важно обстоятелство. Измененията в наставките, които като продуктивни елементи са подчинени преди всичко на законите на словообразуването, често пъти могат да се дължат на нефонетични явления. Действието на аналогията, например, при тях заема много широко място. По-важни старобългарски наставки с изяснен *ъ* са следните: -ѧцъ, -ѧнъ, -ѧлъ, -ѧкъ.

Новобългарската наставка *-ец* е нормално получена по споменатото вече правило за влияеща мекост от стб. -ѧцъ. Днес както в книжовния език, така и в диалектите тя е една от най-продуктивните наставки. С нея се образуват нарицателни лични имена от глаголи (*лъжец*), от прилагателни (*големец*), от съществителни и глаголи (*денгубец*). Със същата наставка са образувани нарицателни лични имена за произход и народност (*габровец*, *китаец*), умалително гальовни имена от мъжки род (*колец*). Като вземем под внимание широката употреба на наставката, можем да допуснем, че тя е влияла за скавото изяснение и на другите наставки с *ъ*.

Новобългарската наставка *-ен* е носител на различни значения, например *овен*, *резен*, *тътен*, *остен* и пр. В нея е възможно гласната *е* да е резултат от аналогия. Настаняването на *е* не е срецидало никаква трудност, защото на старобългарската наставка *-ѧпъ* е влияла широко застъпната наставка *-ѧнъ*, с която се образували качествени (*зелен*) и относителни (*дървен*) прилагателни и страдателни причастия (*говорен*).

На второ място аналогията може да се е извършила и по друга линия. Изясняването на *ъ* в наставката *-ѧнъ* е могло да бъде повлечено от това на наставката *-ѧн'ъ* (*ближанъ*, *далнъ*, *съчанъ*), в която *ъ* винаги се вокализира в *е*. Меката

ерова гласна в наставката *-ѧн'* се е намирала в силно палatalна среда — за това свидетелствува диакритичният знак, поставен независимо от *ъ*. Вокализирането на *ѧн'* може да се е извършило по аналогия на това в *-ѧн'*.

Новобългарската наставка *-ел* се свързва с имена, които образуват една ясно определена семантична група, означаваща животни: *козел*, *орел*, *осел*, *петел*, *стършел* и др. По-рядко се среща в думи като *възел*. Изясняването на *ъ* в *-ѧлъ* не е представлявало никаква трудност, защото в старобългарски език е съществувала корелацията *-ѧлъ* — *-ѧлъ*. Наставката *-ѧлъ* се отнасяла също до съществителни имена от мъжки род: *дрипел*, *плевел*, *гърчел*, *гърмел*. По аналогия на тази наставка *ъ* от *-ѧлъ* се е вокализирал в *е*. За това вероятно се спомогнали и другите меки наставки: *-ѧлъ* за имената от женски род (*учител*)

Новобългарската наставка *-ек* е характерна за качествените прилагателни. Тя произлиза от стб. *-ѧкъ*, която е представлявала мек вариант на *-ѧкъ* (*тѫнѧкъ*). Меката наставка се е срещала само след палatalни съгласни (*тѫнѧкъ*). В онези говори, където съгласните затвърдяват, тя съвпада с твърдата наставка *-ѧкъ* и в повечето случаи споделя нейната съдба.

Интересно разширение на суфиксa *-ек* е образоването *-ичек* от по-старо *-ичакъ*. Тази вече нова наставка придава на прилагателните имена умалително-галтовно значение. И тук съдбата на меката ерова гласна е зависела от палatalността на шушкавата *ч*. След меко *ч* тя се е изяснявала: *мъничек*, *слѣбичек*, *тѣпличек*, *самїчек* (с. Средногорово, Туло, Шаново и Горно Сахране — Казанлъшко). След твърдо *ч* меката ерова гласна се изравнява с твърдата, от което се получава твърдият вариант на тази наставка — *ичък*, който е много по-характерен за повечето български говори.

Често пъти екавите наставки вследствие действието на вторични фонетични промени, могат погрешно да бъдат приети за твърди наставки. Така, например, в източните говори под влияние на редукцията *e*—*'* формата *тѣпличек* може да претърпи следното развитие: *тѣпличек*—*тѣплич'ък*—*тѣпли-*

чък, от което става невъзможно да се определи какъв е ~~премиер~~ият заместник на ъ. Този вид редукция увеличава броя на случаите с твърд вариант -ък, затова той е приет в книжовния език.

Въпреки разнообразните изменения ъ в наставките както на изток, така и на запад се е вокализирал най-следователно. При ~~това~~ на изток решаваща роля е изиграла аналогията.

От всичко казано досега става ясно, че днешните застъпници на меката ерова гласна са последица от самостоятелен вътрешен фонетичен развой, различните степени на който могат да се обобщат в следните изводи:

1. Най-старото състояние на ъ в някои наши съвременни говори е своеобразно запазено под формата на ъ с преходна мека съгласна: *тъмен*, *тънък* и пр.

2. Промените, на които е бил подложен ъ, са довели до получаването на два специфични за българския език основни застъпника, които отразяват резултатите от действието на две общославянски тенденции — вокализацията, характерна за севернославянските езици, и изравняването на ъ с ъ, което е характерно за южнославянските. По тези свои особенности българският език представлява здрава зръзка между северната и южнославянска група.

3. В много по-късно време пълноценните ерови гласни са били подложени на вторични изменения, които са известни под името втора вокализация. Въпреки че втората вокализация е много по-късна, тя отразява друга общославянска тенденция — изчезването на еровите гласни от фонетичната система на славянските езици. Вторичното изясняване обаче не е обхвачало североизточните български говори, затова неговите резултати не са характерни за книжовния език.

4. Застъпниците на ъ, несвързани с изброените явления, се дължат на вторични фонетични промени, на които е била подхвърлена меката ерова гласна или на наследени от старобългарски варианти форми.

Тази пъстрота на заместниците на стб. ъ отделя българския език от останалите славянски и го прави самобитен и оригинален.

Г. П. КЛЕПИКОВА

**К ВОПРОСУ О ПРОИСХОЖДЕНИИ
ФОРМЫ CASUS GENERALIS СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫХ
ЖЕНСКОГО РОДА ЕДИНСТВЕННОГО ЧИСЛА
а-ОСНОВ В БОЛГАРСКОМ ЯЗЫКЕ**

Нет сомнения в том, что в выяснении генезиса общей формы старых основ на *-а* диалектный материал привлекался недостаточно.

Цель прилагаемой ниже карты состоит как раз в том, чтобы установить, что же может дать этот материал для решения указанного вопроса. Карта дает представление о произношении под ударением флексии существительных женского рода единственного числа *а*-основ (не обозначающих лица¹) в говорах болгарского языка.

В произношении указанной флексии обнаруживаются два варианта: *-а* и *не-а* (*ъ*, *б*, *ѣ*, *ă*²). Если бы во всех болгарских

¹ Группа существительных со значением лица, куда входят главным образом названия родственников — „жена“, „снаха“ и т. п., может быть темой специального исследования, поскольку пути развития общей формы этих слов и слов, не обозначающих лица, по-видимому, не совпадают.

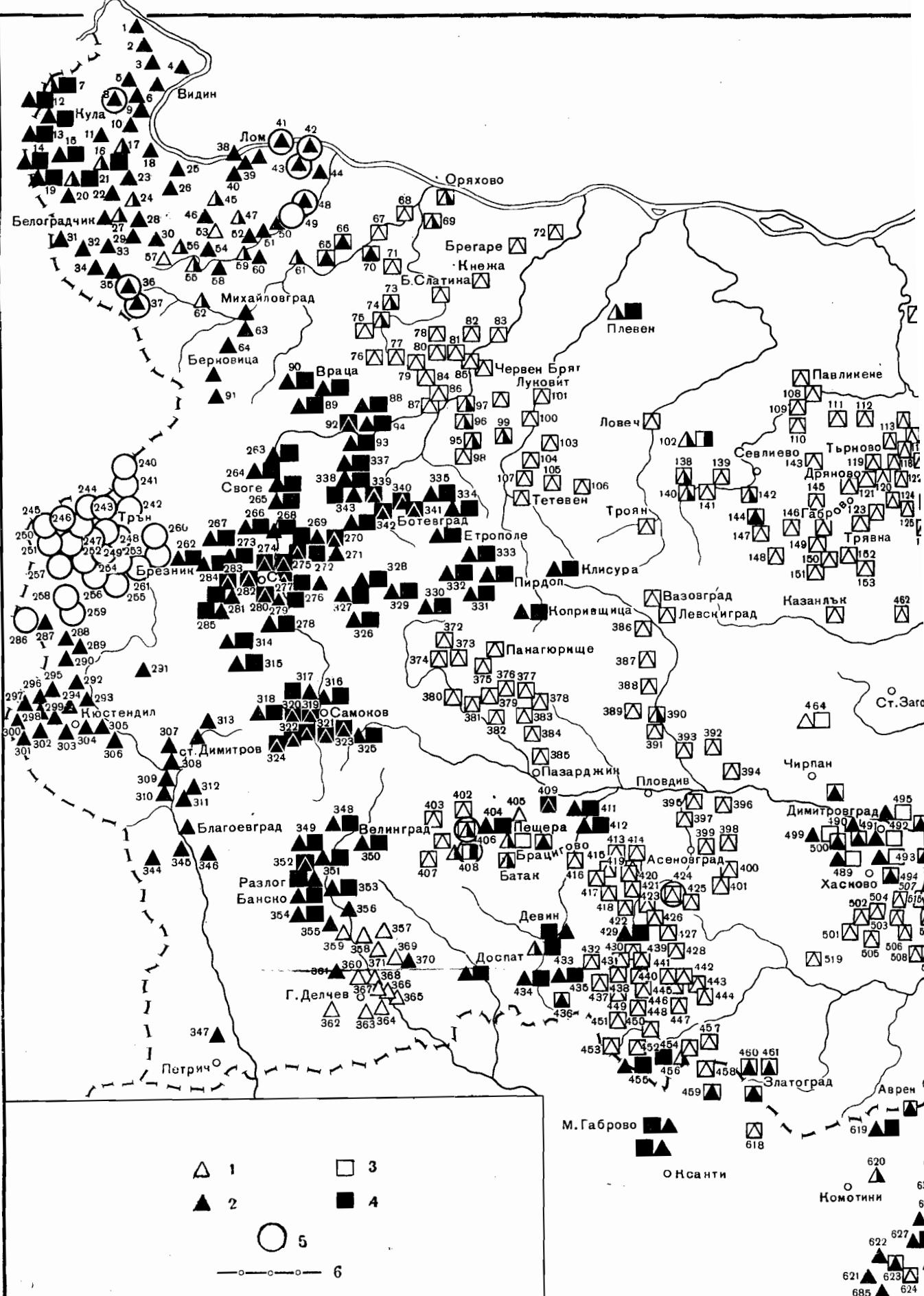
² *ъ* — в большинстве восточноболгарских говоров (L. Miletic. Das Ostbulgarische. Wien, 1902, S. 37) и части северо-западных (Цв. Тодоров. Северозападните български говори. — СбНУ, XLI, 1936, стр. 7); *б* — в родопских говорах (А. Теодоров. Един принос към височокия говор. — ПСп, т. XV, стр. 408; L. Miletic. Die Rhodopemundarten der bulgarischen Sprache. Wien, 1911, S. 99; Ст. Ка basanov. Говорът на с. Момчиловци, Смолянско. — „Изв. на Ин-та за български език“, 1956, т. IV, стр. 14—17); *ѣ* — в еркесском говоре и в говоре жителей тех сел северо-восточной Болгарии, куда пришли переселенцы из района Еркеча

говорах стб. *ж* в конце слова под ударением изменился в звук *не-а*, то вопрос о происхождении *casus generalis* существительных основ на *-а* решался бы просто: там, где в настоящее время флексия общей формы *-а*, она восходит к стб. *а*. Это свидетельствовало бы о том, что в качестве общего падежа здесь стала употребляться форма старого именительного падежа. Напротив, там, где эти существительные имели бы флексию *не-а* (*ъ*, *б*, *ă*, *ê*), она восходила бы к стб. *ж*. Это доказывало бы, что в данных говорах генерализовалась форма винительного падежа. Но трудность состоит в том, что для ряда говоров характерно отражение стб. *ж* как *а*, т. е. в них рефлексы стб. *ж* и *а* совпадали¹.

Строго говоря, о происхождении форм *casus generalis* можно судить только на основании тех говоров, где наблюдается различие в произношении стб. *ж* и стб. *а* (во флексии под ударением). Там же, где они совпадают в одном звуке *а*, сделать определенные выводы по интересующему нас вопросу гораздо труднее, приходится прибегать к сравнению с другими категориями. Так, например, известно, что существует тесная связь в произношении конечных ударных гласных в существительных единственного числа *а*-основ и в 1 л. ед. ч. настоящего времени глаголов (не восходящих к старым атемати-

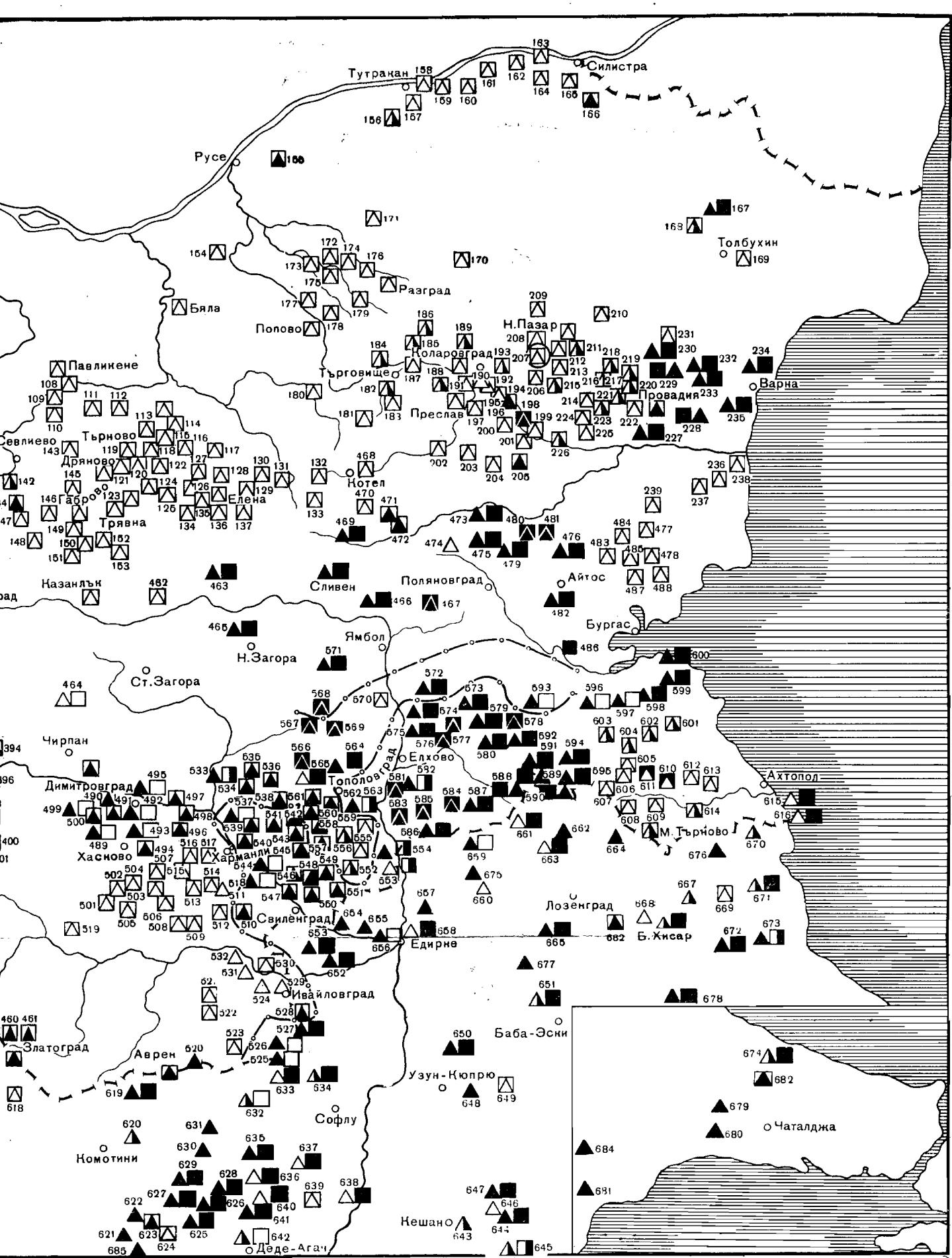
(ныне г. Козичено); (L. Miletic. Das Ostbulgarische, S. 152—154); Г. Георгиев. Еркечаните и техният говор. — ИССФ, II, 1907, стр. 192; Ст. Стойков. Днешно състояние на еркечкия говор. — „Изв. на Ин-та за български език“, 1956, т. IV, стр. 342—343); а также в тетевенском говоре (К. Стойчев. Тетевенският говор. — СбНУ, XXXI, стр. 7).

¹ Эта изоглосса, наряду с произношением стб. *ѣ*, выдвигалась некоторыми учеными в качестве признака деления болгарских говоров на восточные и западные (П. Лавров. Обзор звуковых и формальных особенностей болгарского языка. СПб., 1896, стр. 123; Т. Флоринский. Лекции по славянскому языкознанию, ч. 1. Киев, 1895, стр. 133). Против этого решительно выступал Б. Чонев („История на български език“, т. 2. София, 1934, стр. 396). На недостатки классификации по произношению стб. *ж* указывал и Ст. Стойков („Българска диалектология“— София, 1956, стр. 46).

Карта соотношения флексий под ударением в существенном числе основ на —а (не обозначающих родства) и флексий настоящего времени

1 — ॄ (б, ё и др.) во флексиях имен существительных женского рода; ского рода; 3 — ॄ (б, ё и др.) во флексиях глагола; 4 — ́ — во флексиях различаются им. и вин. падежи; 6 — изоглосса, охватывающая терри-
мамá) в неченной форме оканчиваются на

д ударением в существительных женского рода единственного числа родства) и флексий глаголов 1-го лица единственного числа настоящего времени

настолько времена
ществительных мужского рода; 2 — в во флексиях имен существительных жен-
ских глагола; 4 — в во флексиях глагола; 5 — говоры, где последовательно
блосса, охватывающая территорию, на которой слова родства (типа эссеа,
еной форме оканчиваются на *ā*, в членной — на *þta*

ческим)¹. Поэтому, чтобы быть полностью уверенными в том, что на известной территории действительно произошло прояснение конечного ж в а, мы и привлекаем данные глагола. Могут быть колебания в определении того, к какому гласному восходит окончание общего падежа рассматриваемых существительных, но нет никакого сомнения, что окончание 1 л. глаголов настоящего времени отражает стб. ж. Эти данные позволяют точно установить, в каком направлении изменился носовой во флексии. Они тоже картографируются, хотя и являются вспомогательными.

Наконец, есть говоры, в которых параллельно употребляются варианты общей формы: на -а и на не-а — или наблюдается несовпадение окончаний существительных и глаголов. Как понимать эти противоречия? Закономерны ли они в том смысле, что являются результатом самостоятельного развития того или иного диалекта, или их появление вызвано какими-то внешними причинами?

При рассмотрении указанных случаев мы убедимся, что они отмечаются в смешанных говорах, возникших вследствие столкновения говоров с противоположными тенденциями в развитии конечного ударного ж. Важнейшим условием появления таких говоров оказывается миграция населения, которая происходила на территории Болгарии с разной степенью интенсивности в течение нескольких столетий.

Естественно, что прежде, чем делать выводы о происхождении интересующей нас формы, необходимо объяснить все встретившиеся нам случаи противоречий в ее употреблении и несогласованности между окончаниями форм существительных женского рода и форм глагола. При этом следует подчеркнуть, что таких случаев немного, особенно мало их наблюдается при сопоставлении флексий указанных форм. Как видно из карты,

¹ См. „Атлас болгарских говоров в СССР“, М., 1958, карта № 60. Интересно, что при решении вопроса о происхождении общей формы в ряде северо-западных говоров Цв. Тодоров также использует данные глагола, но он берет глаголы на -на (<-нъ) (СбНУ, XLI, стр. 267).

в большинстве пунктов обнаруживается совпадение в произношении конечной гласной в именах существительных женского рода *a*-основ и в 1 л. ед. ч. глаголов настоящего времени.

I

Примером больших изменений в области языка, связанных с перемещением населения, служит северо-западная Болгария.

Эта область испытала тройное влияние соседних болгарских говоров: с запада (белоградчикско-тринский), с юга (македонские) и с востока (восточноболгарские). Взаимодействие всех этих говоров с местным, в прошлом единым, говором привело к большой диалектной дробности, пестроте. В настоящее время можно выделить два основных диалекта (что отражает и стартое членение): *ч*, *ц*-говоры, ограниченные горной частью Белоградчикской, Берковской и Михайловградской околов, и *шт*, *жд*-говоры, занимающие все остальное пространство. Но о них можно говорить в самой общей форме, так как их территория не представляет какого-то единства, например, на территории *шт*, *жд*-говоров обнаруживаются несколько диалектных островов-вкраплений чуждого диалекта¹.

В районе Б. Слатины, между реками Искыр и Скыта, живет компактная масса переселенцев, пришедших в XVIII в. из Восточной Болгарии, главным образом из района Ловеча („ловчанские помаки“²). Много переселенцев восточноболгарского

¹ Цв. Тодоров указывает, что в границах северо-западной Болгарии обнаруживается 4, даже 5 говоров, кроме того, в этом kraе находим цепь ряд диалектных центров как восточного, так и западного происхождения („Население между Тимок, Искър и Стара-Планина“.—Списание на БАН, кн. LV, клон ист. филол. и филос.-общ., 27, 1937, стр. 256); Цв. Тодоров. Говорни кръстосвания в северозападна България.—„Български преглед“, 1929, 1, № 2.

² Л. Милетич. Ловчанските-помаци.—„Български преглед“, 1898, V, № 5; В. Ц. Савов. Ловчанските помаци и техният говор.—ИССФ, 1931, VII, стр. 7—9; Цв. Тодоров. Северозападните български говори.—СбНУ, т. XLI, стр. 17.

происхождения осело вокруг г. Оряхово, в том числе переселенцы, возвращавшиеся в Болгарию из Валахии, из Баната, куда они бежали ранее¹.

Так как пришедшее сюда восточноболгарское население было многочисленным, его говор оказал на местный сильное влияние. Это влияние видят обычно в двух особенностях белослатинского говора: употребление местоимений *toi*, *t'a*, *to* и, что особенно важно для нас, сохранение формы общего падежа существительных женского рода ед. ч. *a*-основ на *-ঁ*². Колебания в произношении этой формы обнаруживаются в следующих пунктах:

Буковци (69): *у чёридঁ* (СбНУ, XLI, 221), *по главъта* (там же, 80) и, вместе с тем, — *на сфеشتঁ* (там же, 454); Оряхово: как правило — *у чёридঁ* (там же, 221), *горঁ*, *иглঁ* (там же, 216), но *на сфеشتঁ* (там же, 454); Малорад (74): *так্ঁ* (там же, стр. 221), *на так্ঁ* (там же, 80), но иногда и — *кацата да бঁде пৰлна със смолা* (там же, 463), *чертвена боiа* (там же), *одрэзва му главъта* (там же); Борован (73): *зем'а* (там же, 80), *кола* (там же, 217), *колатা* (там же, 218), но более обычны формы с *-ঁ*: *главъта*, *чো* (там же, 80), *косঁ* (там же, 217); Г. Бешовица (87): *на игрঁ*, *в горঁта* (там же, 272), редко — *до горা* (там же, 92).

Важно, однако, помнить, что существование форм на *-ঁ* не может быть объяснено исключительно влиянием говоров переселенцев из Восточной Болгарии, поскольку *-ঁ* в указанных формах, хотя и редко и непоследовательно, находим далеко на западе от границы белослатинского говора (см. об этом ниже). О том же свидетельствуют и некоторые косвенные данные. Например, довольно часто в северо-западных говорах, даже к западу от р. Скыт, членная форма существительных ж. рода *i*-основ оканчивается на *-(t)ঁ*: *солтঁ*, *есентঁ* и т. п., что свидетельствует о сохранении и в этих словах формы

¹ Например, в Брегаре живут переселенцы, вернувшиеся из Баната. Цв. Тодоров. СбНУ, XLI, стр. 20.

² Там же, стр. 14; Сп. БАН, LV, стр. 260.

старого винительного падежа, употребляемого как *casus generalis*.

Тот факт, что в этих существительных $\dot{\epsilon} < \dot{\chi}$ удерживается значительно прочнее, чем в существительных *a*-основ¹, объясняется, с одной стороны, особенностью их употребления (очень часто они употреблялись для выражения значения *accusativus temporis*²); с другой стороны, известную роль в сохранении $\dot{\epsilon}$ в членной форме сыграло влияние членной формы м. рода под ударением (- $\dot{\epsilon}$), характерной для этих говоров. Воздействие формы м. рода могло начаться в паре *ден-нош*, так как обычно произношение гласного в членных формах обоих родов совпадает (или *ден' $\dot{\epsilon}$* — *нош $\dot{\epsilon}$* , или *ден' $\dot{\alpha}$* — *нош $\dot{\alpha}$*). Отсюда оно распространялось на слова типа *вечер*, *заран* и, наконец, могло охватывать целую категорию слов, способствуя тем самым сохранению в них конечного $\dot{\epsilon}$ ³.

Наконец, произношение ударенного глагольного окончания 1 л. ед. числа настоящего времени, оказывающегося вообще более устойчивым по сравнению с окончанием существительных *a*-основ, обнаруживает, что $\dot{\epsilon}$ — рефлекс стб. $\dot{\chi}$ — также распространен западнее той области, где поселилась основная масса беженцев.

Все это доказывает несомненность вывода, к которому пришел Цв. Тодоров относительно причины существования $\dot{\epsilon} < \dot{\chi}$ в интересующей нас общей форме: «... говор новых переселенцев только помог сохранинию одной особенности, ко-

¹ Существительные *i*-основ с членной формой *-т $\dot{\epsilon}$* употребляются в значительном числе пунктов, часто даже там, где уже не встречается общая форма существительных *a*-основ на $\dot{\epsilon}$: с. Буковци, Монастирище, Хайредин, Д. Гнойница (Оряховская ок.); Крумово, Медковец, Дылгоделци, Сливовик, Д. Церовене (Ломская ок.); Клисурница, Г. Мырчево, Безденница, Д. Иосифово (Михайловградская ок.); Цар Шишманово, Макреш, Старопатица, Раковица, Грамада (Кулская ок.); Скомля, Костичовци (Белоградчикская ок.); Бойница, Смырдан (Видинская ок.) и т. д., см. Цв. Тодоров. СбНУ, XL, стр. 81.

² Там же, стр. 82.

³ Там же, стр. 81.

торая была и здесь на пути к исчезновению, как она исчезла в остальных говорах¹.

Этого нельзя упускать из виду и тогда, когда мы хотим объяснить непоследовательный характер изучаемого явления в других северо-западных говорах, например, в районе г. Кулы. Переселенцев мы находим здесь в самом г. Куле и в нескольких окрестных селах: Бойница, Големаново и т. д.² Несмотря на значительное влияние соседнего белоградчикско-трыннского говора, кулский говор еще сохраняет следы произношения конечного гласного ё в *casus generalis* существительных а-основ:

Раковица (14): *главъта* (СбНУ, XLI, 274); Макреш (16): *главъта* || *главата* (там же, 274), *баба с главата* (там же, 81)³.

В селах Врачанскої оконности (например, с. Эгориград) находим примеры сохранения ё в окончании общей формы: *главъта*, *ръкъта* (СбНУ, XLI, 274); наряду с *главъта* употребляется форма *главата*: *та му главата на две разлуки* (СбНУ, XXIV, 22).

Хотя этот звук встречается только в двух словах: *главъта* и *ръкъта*, это неслучайно, „так как именно в таких словах, которые часто употребляются, нет места случайности, но с основанием можем ожидать, что они сохраняют свою старую форму“⁴.

Из всего вышесказанного относительно говора к западу от р. Скыта и на восток от ч, ѿ-границы можно с уверенностью заключить, что ранее он был продолжением той части северо-западных болгарских говоров, которые мы находим сегодня в Оряховской и Белослатинской оконностях⁵. Следова-

¹ Цв. Тодоров. Сп. БАН, LV, стр. 261.

² Против существовавшей традиции считать их выходцами из области Тетевена выступил Цв. Тодоров (СбНУ, XLI, стр. 20).

³ Разумеется, что типичным для говоров упоминаемых сел оказывается окончание -а<ж; -ё<ж встречается всего в нескольких случаях.

⁴ Цв. Тодоров, СбНУ, XLI, стр. 274.

⁵ Там же, стр. 82.

7 Болгарская диалектология, вып. 9

тельно, общая форма ж. рода *a*-основ прежде оканчивалась на ё. Позднее, в результате влияния соседних говоров распространялась новая форма — на а́, но кое-где еще остались следы прежнего состояния.

В Ломской, Белоградчикской и Видинской околиях находим особый смешанный говор, возникший в результате смешения населения. Переселенцы, главным образом из Белоградчика, Берковицы и Трына, вторглись далеко на север и разделили единый некогда говор на две непосредственно не граничащие друг с другом части (в районе г. Кулы и по р. Огоста). Они двигались по течению рек Витбол, Арчар, Лом, Цибрица. Именно здесь находим хорошо сохранившуюся диалектную группу западного происхождения¹. Диалект пришлого населения испытывал влияние со стороны местного говора. Так возник этот смешанный говор, который одними своими чертами сближается со шт., жд-говорами, другими — с ч., ү-говорами и обнаруживает многое случаев смешения в употреблении отдельных форм, в частности, существительных ж. р. *a*-основ:

Вылчедрым (48): *веселбъ* (СбНУ XLI, 243); Медковец (47): *ръекъта* (там же, 81), *на главъта* (там же, 274); Славотин (54): *на главъта си* (там же, 81); Сливовик (53): *на главъта си* (там же); Гайтанци: *ръекъта* (там же); Клисурци (55): *главъта* (там же, 274); Д. Рикса (56): *на главъта си* (там же, 274); Белотинци (57): *човѣка казал и ритнал главъта* (там же, 447), *главъта* (там же, 274); Д. Иосифово (58): *главъта* (там же, 274); Лехчево (65): *Рибин'ѣ* и *Рибин'ѧ* (название местности, там же)².

¹ Г. и Д. Линево, Ковачица, Лабец, Мокреш, Вылчедрым и т. д. Цв. Тодоров. СбНУ, XLI, стр. 20.

² Для некоторых из этих сел свойственно еще одно явление, тоже отмечаемое на карте, — параллельное существование формы именительного падежа (с окончанием -а) и общей формы (с окончанием -у, ѿ < ѿ), восходящей к старому винительному падежу. В этом, вне всякого сомнения, отразилась специфическая черта языка переселенцев из районов Белоградчика и Трына: изменение стб. ж в у. Например: Вылчедрым: *на бѣбу си, он зѣме рукѫту* (СбНУ, XLI, 100). Кстати, эта же общая форма на

В других местах такого компактного населения из Белоградчика, Трына и так далее нет. Переселенцы живут или в своих селах, окруженных со всех сторон старым населением¹, или составляют часть жителей в старых, существовавших до их прихода селах (Гырди, Арчар, Брусаради, Крумово, Черниврых)².

Для некоторых говоров крайнего запада — в основном, в Трънской³, Брезникской⁴, в части Кюстендильской⁵ и Белоград-

-у встречается и в других селах: *Ковачица: се навали гла́ву* (там же, 100); *Мокреш* (43), *Черни врых* (49): *к вечёру*; *Лабед* (42): *но́съ вёду*; *Г. Линево* (41): *на вёду*; *Превала* (36): *у іеднӯ кàпку водà, на се́лбу* (там же, 100), *Александрово* (8): *у ю́гу, из рукӯ, чешмѝ* (там же, 100). Мы не останавливаемся на этом подробно, так как переход стб. *ж > у* не является вполне последовательным и закономерным; ему противостоит и успешно борется с ним более обычный для этого смешанного говора переход *ж > а* (Цв. Тодоров. СбНУ, XLI, стр. 93). Особое внимание, может быть, следует обратить на те редкие примеры, где форма на *у* (*< ж*) употребляется и на месте именительного падежа: *Чупре́я* (34): *за н'у ме грàжу и нè* (там же, 274). Может показаться, что подобная замена возможна лишь там, где существовало смешение говоров; но примеры такого употребления формы на *-у* зафиксированы в с. *Ошане* (20): *мàще́ту рёкла на н'ёиното давчче* (А. Берберска. Говорът на с. Ошане, Белоградчишко. — ИССФ, 1931, VII, стр. 108).

¹ В Видинской околии: Н. Село, Ивановци и т. д.; в Ломской: Ярлово и т. д.; в Белоградчикской: Медовница, Александрово.

² Цв. Тедоров. СбНУ, XLII, стр. 20.

³ Д. И. Господинкин. Трънчаните и трънският говор. — ИССФ, 1921, т. IV; Д. Хр. Петричев. Принос към изучаване на трънския говор. — ИССФ, 1931, т. VII; П. Байкушев. Народни песни и приказки. А. По трънски говор. — ПСп, 1884, XI, стр. 132—139, 104—113, 121—124.

⁴ А. Бундужолов. Текстове от гр. Брезник (и с. Д. Романци). — „Български език“, 1953, № 4, стр. 377—379; Ц. Младенов. Текстове от с. Режанци, Брезнишко. — „Български език“, 1955, № 3, стр. 263—264; см. также доп. на стр. 128.

⁵ Так называемое Кюстендилско Краище, большинство сел которого находится на территории Югославии; см. отдельные замечания у Цв. Тодорова. СбНУ, XLII, И. Бояджиевой. Кюстендилските полчане и техният говор. — ИССФ, 1931, т. VII, а также у Ст. Стойкова. Записи из с. Метохия. — „Христоматия по българска диалектология“. София, 1954, стр. 59.

чикской¹ околий — характерно отражение стб. ж последовательно как у, они являются принципиально отличными от разобранных выше и поэтому не интересуют нас, поскольку мы изучаем не просто рефлексы стб. ж на определенной территории, а лишь один частный вопрос — к какому падежу (старому именительному или старому винительному) восходит общая форма существительных *a*-основ. В тех же говорах, где ж > у, происхождение общей формы для всех косвенных падежей, противопоставленной форме именительного падежа, совершенно ясно.

II

Более сложным является выяснение причин существующего разнобоя в произношении интересующей нас формы в другом районе Болгарии, в северо-восточной ее части.

Несомненно уже, что основную причину существования вариантов общей формы *a*-основ нужно искать в факте смешения говоров, вызванного смешением населения из различных областей страны. По отношению к северо-восточной Болгарии укажем одну особенность: процессы миграции болгарского населения тесно связаны с присутствием на этой территории значительного турецкого элемента, — следствие усиленной турецкой колонизации, начавшейся в XVI в. Турецкое население все более и более вытесняло болгарское, так что перед Освобождением турки составляли большинство жителей этого района². Наиболее низким был процент болгарского

¹ А. Берберска. Указ. соч.

² Даже после Освобождения, несмотря на постепенное выселение турок и усилившуюся болгарскую колонизацию, болгарский элемент был сравнительно слабым (Л. Милетич. Старото българско население в североизточна България. София, 1902, стр. 3). Согласно первой переписи населения 1881 г. в северо-восточной Болгарии (на западе — до р. Янтра) турки составляли 49,6%, болгары — 49,4%, а в Добрудже — соответственно: 58,1 и 30,5%. Для сравнения укажем, что в западной Болгарии турки составляли всего 7,3%. Подробнее см. М. Саррафов. Народностите

населения на крайнем северо-востоке, чем далее на запад, к Балканам, тем болгарское население становилось многочисленнее, еще более высокий процент болгар был в долине Дуная¹.

Причину малочисленности болгар на северо-востоке Л. Милетич видит в том, что в период турецкого завоевания этот район пострадал больше, чем, скажем, балканские и прибалканские, поэтому уже в то время их число резко сократилось². Старое болгарское население, не истребленное турками, в большинстве своем ушло в более спокойные области, прежде всего, в Валахию³ и в глубь Болгарии — в Стару-Планину, на юг, особенно, во Фракию⁴, где беженцы занимают значительную территорию („загорцы“) и сильно отличаются от коренного населения („рупцев“), прежде всего по языку⁵.

Позже, с середины XVIII в., начинается переселение в Россию, усилившееся в период русско-турецких войн; после каж-

в източната част на Княжество. — ПСп, 1883, V. И даже в начале XX в., по переписи 1910 г., данные которой легли в основу работы С. Романского. Народописна карта на нова ромънска Добруджа (Сп. БАН, т. XI), болгар было 47,6%, турок — 37,8% (там же, стр. 37, 45).

¹ Согласно материалам первой переписи, по отдельным районам северо-восточной Болгарии болгарское население составляло: в Хасково (ныне — Добротица) — 8,6%, О. Пазаре (ныне — Омуртаг) — 12,5%, Шумене (Коларовград) — 24%, Силистре — 55,8%.

² Старото българско население в североизточна България. София, 1902, стр. 7.

³ N. Jorga. Studii și documente cu privire la istoria Românilor, v. III. București, 1901, p. XXVI, XLII; см. также С. Б. Бернштейн, Разыскания в области болгарской исторической диалектологии. М.—Л., 1948, стр. 101.

⁴ К. Иречек в статье „Етнографически променения в България от основаването на Княжеството“ (СбНУ, V, стр. 507) писал: „... может стоять рост болгарского элемента на юге от Балканской цепи в какой-то связи с произошедшим уменьшением его на севере“.

⁵ Это — различие в членной форме, установленное еще Л. Милетичем („Старото... население...“, стр. 30), и, как теперь видим, — в форме общего падежа существительных ж. р. а-основ.

дой из них значительные группы болгар уходили вместе с русскими войсками, боясь репрессий со стороны турок¹.

Вот почему столь незначителен здесь остаток старого, жившего еще до прихода турок, населения, причем на большой территории² оно вовсе не сохранилось, и болгарский элемент — это переселенцы: балканджии, фракийцы и т. д.³ Но постепенно создавались условия для обратного процесса — болгарской колонизации.

Болгарский этнический элемент увеличивался на этой территории, с одной стороны, в силу чисто экономических причин — обитатели Балкан искали здесь свободных и более удобных, чем в горах, земель для занятия сельским хозяйством. С другой стороны, вся масса болгар, бежавших из южных районов страны за Дунай, проходила через северо-восточную Болгарию; особенно усиливался поток беженцев, как упоминалось, в период русско-турецких войн. Многие из этих беженцев после длительных скитаний, не переходя через Дунай, осе-

¹ Примером может служить население с. Алфатар (166), целиком ушедшее в Россию и основавшее там с. Ольшанку. См. Л. Милетич. Старото... население..., стр. 164; С. Б. Бернштейн. Болгарские говоры Украины (Ольшанский район). — „Наукові записки Одеського держ. пед. ін-ту“, т. 1. Одесса, 1939, стр. 122; И. К. Бунина. Лексический состав говора ольшанских болгар. — „Статьи и материалы по болгарской диалектологии“, 1953, вып. 3, стр. 3.

² Во-первых, от Провадийской долины до Дуная, между Черным морем и линией, переходящей через с. Имрихор; во-вторых, от Провадийской долины к югу до р. Камчин, между морем и Провадийским перевалом. См. Л. Милетич. Старото... население..., стр. 19—21.

³ В том числе значительная группа македонцев; см. например, Л. Милетич. „Арнаутите“ в Силистренско и следи от носовки в техния език.— ПСи, LXI; см. также работу Дм. Яранова, который утверждает, что, помимо нескольких сел в Силистренском районе (с. Каракурт и др.), „самое малое 11 сел в районе г. Варна... были населены македонскими переселенцами“, ушедшими в 1812 г. в Бессарабию. „Какие именно это были села, сейчас установить нельзя“ (Дм. Яранов. Преселническо движение на българи от Македония и Албания към източните български земи през XV до XIX век. — „Мак. пр.“, VII, 1932, № 2—3, стр. 77—78).

дали в Добрудже, чаще всего — вокруг г. Силистры¹. Значительная часть тех, кто уходил за пределы Болгарии, со временем возвращалась, но не шла в места первоначального поселения, а селилась в северо-восточной Болгарии. Так на протяжении ряда веков здесь происходило смешение населения и смешение диалектов. Правда, в результате взаимных влияний местного говора и говоров переселенцев, их выравнивания, идет процесс создания единого, целостного говора. Различия, существовавшие между ними, смягчились или совсем исчезли, но в отдельных говорах все еще сохраняются следы былого смешения диалектов, что проявляется в наличии дублетных форм, в не-последовательном их употреблении.

В качестве примера может быть взят говор Южной Добруджи, недавно исследованный Г. П. Ивановым². Старое население — „гребенци“ — составляют в этом районе лишь незначительную часть жителей; другая их часть — переселенцы из Разградской и Провадийской околий („шиковцы“) и из Фракии. В результате взаимодействия были устраниены различия между их говорами. Когда позднее сюда пришли другие переселенцы — „балканджии“ (из Габрово, Тырново и т. д.), их говор выровнялся по говору населения, пришедшего раньше (например, в с. Дунавец), хотя в большинстве сел, где „балканджии“ составляют основное население, они сохранили много своих диалектных особенностей³.

Гарван (161)⁴: чаще всего с -ъ — *кусъ* (СпБАН, LXXI, 164), но встречается и *эъм'а* (там же, 179); Айдемир (165)⁵: *нъ глъвъ* (СпБАН, LXXI, 178), *хаэнъ* (там же, 163). При этом глагольное окончание 1 л. ед. ч. настоящего времени тоже -ъ.

¹ Л. Милетич. Старото... население..., стр. 160.

² „Говорът в южна Добруджа“. Сп. БАН, LXXI, клон ист. филол. 34, 1950.

³ Там же, стр. 161.

⁴ Милетич. Старото... население..., стр. 161. Там, где это возможно, мы будем ссылаться на работы, содержащие сведения о составе и характере населения каждого упоминаемого в дальнейшем пункта.

⁵ Милетич. Там же, стр. 161.

Для русенского говора, напротив, характерно глагольное окончание *-à*, в то время как общая форма существительных ж. р. оканчивается на *-ò*: Гагала (155): *шъ сед'à* (СбНУ, XI, 45); Рузе: *жъ сед'à, жъ дър'à* (СбНУ, XI, 45, 46).

Судя по материалам, опубликованным до настоящего времени, значительную часть пунктов, нуждающихся в комментариях, составляют такие, в которых, по мнению Л. Милетича, обнаружено старое население¹.

В некоторых случаях непоследовательность в употреблении общей формы существительных *a*-основ объясняется сохранением следов синтаксического разграничения формы им. пад. и общей падежной формы.

Кюлевча (207)²: *izliza udàta hùbqa* (Mil., Ostb., 105), *zäräd udòta se karat* (там же), *ut zemítò* (там же), *намèрих еднò пештер'ò* (СбНУ, XLII, 93), даже *zäräd ženò si* (Mil., Ostb., 105); но есть и такие формы: *torbò* (там же, 61), *møglò* (там же, 106).

В известной степени эта непоследовательность — результат влияния говоров переселенцев на местный говор, которое действует даже в том случае, если в самих селах основное население составляют „хырцои“; они испытывают влияние окружающего их населения.

Вардун (183)³: обычны формы с *-ò* — *bølhò* (Mil., Ostb. 93), *tui i vùpò, pi jè vdò* (там же, 88), *на ръкò* (Сп. БАН, LVI, 26), но: *vèste èppà frutà* (= *horta*) (там же, 97); Алаваново (185)⁴: *rùsa си кусà умìла* (СбНУ, XLII, 121), *тònка ми снагà уgnìla* (там же); но и: *не си главòта умìла* (там же, 125), *де їмъ удò студёна* (там же, 175); В. Левски (187)⁵: *ф турбàта* (СбБАН, XXXIV, 446); но чаще: *ште си зèмеш еднò турбò* (там же, 447), *зас'авъ еднò лехò* (там же, 446); Дормуш (189)⁶: *udò nòsi* (Mil., Ostb., 132), *на главò* (СбНУ,

¹ Называемое „хырцоями“, „ырцоями“ (Старото... население..., стр. 27).

² L. Miletic. Das Ostbulgarische, S. 105—106.

³ Л. Милетич. Старото... население..., стр. 117.

⁴ Там же, стр. 123.

⁵ Там же.

⁶ Там же, стр. 75.

XLII, 128) и: *добрà си ценà то дàде* (там же, 127); М а р а ш (194)¹: *ште ièкне горь зелёна* (СбНУ, XLII, 108), *срем горь* (там же, 116); но и: *срем горà чушм'ё* (там же). Преслав²: обычно общая форма а-основ оканчивается на -à, но изредка встречается -à: *на Илён-Пилён планинà* (СбНУ, XLII, 90). То же в К а спичан (211)³: *desnàta stranà* (Mil., Ostb., 62) и: *на тijà stranà* (там же, стр. 121);⁴ Р а в на (217)⁴: *чиштà* (Mil., Ostb., 92), *ednà zimà* (там же, 71)⁵, но чаще: *stenà*, *metlò*, *тькò*, *коzò* (там же, 61), *на глаvò ѹ* (Сп. БАН, LVI, 28,26)⁶.

В остальных старых селах этого района — К р и в н е (222)⁷ и С алманово (196)⁸ — установилась общая падежная форма существительных а-основ с окончанием -à⁹. Она употребляется чрезвычайно последовательно, можно указать только один противоречивый случай: К р и в на: *dusítа* (Mil., Ostb., 106) и *душàта* (Мил., Ст. нас., 97), *зътнì tu dusàta* (Mil., Ostb., 70).

Итак, с одной стороны, в селах с „хырцойским“ населением, в том числе и в большинстве так называемых „сыртских сел“, в которых лучше всего сохраняется местный говор, *casus*

¹ Л. М и л е т и ч. Старото... население..., стр. 112.

² Т а м же.

³ Т а м же, стр. 76.

⁴ Может создаться впечатление, что формы на -à и на -à служат для выражения различных синтаксических отношений, как в с. Кюлевча (207), см. выше. Однако примеры: *цодò* (Mil., Ostb., 122), *ojnò* (там же, 84), *halvò* (там же, 93) убеждают, что это не так.

⁵ Т а м же, стр. 58.

⁶ Л. М и л е т и ч видел в этих формах употребление им. пад. в качестве *casus generalis* (*Das Ostbulgarische*, стр. 70). Но более обычными являются формы на -à (*Das Ostbulgarische*, стр. 105).

⁷ M i l e t i c. *Das Ostbulgarische...*, стр. 70, 105; М и л е т и ч. Старото... население..., стр. 97.

⁸ М и л е т и ч. Старото... население..., стр. 112; Г. П о п и в а н о в. Особенности на Шуменский говор. Дополнение към описанието му в *Das Ostbulgarische* на проф. Л. М и л е т и ч. — Сб. БАН, 1940, XXXIV, клон ист.-филол. и филос.-общ., 18 (тексты).

⁹ „... в отдельных населенных пунктах, а именно в Кривне, реже в Равне, также в Салманово, под ударением произносится чистое à вместо ожидаемого редуцированного“ (M i l e t i c. *Das Ostbulgarische*, стр. 70).

generalis оканчивается на -*ø* (б)¹. Но с другой стороны, в остальной, правда, очень небольшой, части сел интересующая нас форма тоже в общем последовательно имеет окончание -*à*.

Разрешение возникшего противоречия можно искать в двух направлениях. Во-первых, можно предположить, что первонациально и в этих немногих селах существовала только форма общего падежа, оканчивающаяся на -*ø*. Распространение формы с окончанием -*à* — результат влияния соседних, переселенческих говоров. Кстати, говоры, для которых характерно такое произношение (*à*) конечного гласного в *casus generalis*, располагаются поблизости, вокруг Варны².

Во-вторых, можно допустить, что в период, когда началось движение болгарского населения в южные районы, по крайней мере, в части северо-восточных говоров употреблялась форма общего падежа с окончанием -*à*, т. е. существовало прояснение *ø* (< стб. *ж*) в *à*³. Это было чисто морфологическое явление, которое затрагивало только конечный ударный гласный в существительных ж. р. *a*-основ и в 1 л. ед. числа глаголов настоящего времени.

„Загорское“ население довольно многочисленно и живет компактно, поэтому говор хорошо сохранился, мало смешивается с рупскими говорами и даже оказывает на них давление⁴.

Напротив, на севере говоры, родственные загорским, почти полностью исчезли, есть несколько пунктов, где еще обнаруживается *casus generalis* с окончанием -*à* (Кривна, отчасти Равна,

¹ Милетич. Старото... население..., стр. 58.

² В основном, переселенцы из Фракии и возвратившиеся на север „загорцы“ (например, в с. Руслар (233) — одринцы, загорцы из Сюлоулу, Вайсада). См. Милетич. Старото... население..., стр. 146—150.

³ Следовательно, можно предположить, что в северо-восточных говорах некогда было такое же положение, как в настоящем время в балканских: части из них известно прояснение *ø* < стб. *ж* в *a* (в некоторых позициях) — в сливенском, старозагорском, восточнобалканских, другие не знают этого явления.

⁴ Ст. Стойков. Странджанският говор, стр. 208.

Салманово — см. выше). Они испытывают влияние не только со стороны окружающих их переселенческих говоров, но и со стороны местных, для которых характерно употребление формы общего падежа с окончанием *-ə*. Тот факт, что в с. Салманово эта форма всегда имеет окончание *-ā* (так же, как и глагольное окончание 1 л. ед. числа настоящего времени), следует отнести за счет поддержки, оказываемой говором близкого села Ивански (198), жители которого — переселенцы с Балкан¹.

Гораздо легче понять существование вариантов в формах общего падежа существительных *a*-основ в селах со смешанным населением:

Бухово (186)²: как правило, *casus generalis* — с окончанием *-ā*; встретился только один случай с *-ə*: *каквà е таіъ кузъ* (Сб. БАН, XXXIV, 443); Дивядово (193): *тои ѹмъл от умр'ал човекъ ръкъ* (Сб. БАН, XXXIV, 457), *в гуръта* (там же, 450), *пу главъси* (там же, 457); но и: *закл'учила вратата* (там же), *почнали борба* (СбНУ, XLII, 85); Петровдол (220)³: *еднà зима* (Mil., Ostb., 71), но: *gor'etъ* (там же, 106), что является наиболее типичным.

* * *

В ловчанском говоре окончание общего падежа разбираемых существительных, как правило, *-ə* (например, *ръкъ*, *главъ* и т. д.⁴). Однако есть случаи, когда наряду с формами *стенъть се сключила узади, на земъта* (ИССФ, VII, 31, 32), *ѹмалу инъ чушмъ* (СбНУ, IV, 515) употребляются и формы *стигнай ду еннà стенà, до вратата* (ИССФ, 31—32).

¹ Старое название — Злокучене; см. Л. Милетич. Старото... население..., стр. 113.

² Бывшее Бухларе.

³ Бывшее Дереквой; по словам Милетича („Старото... население“..., стр. 146), здесь обнаружились слабые следы старого населения; в основном население состоит из еркечан.

⁴ В. И. Савов. Ловчанските помаци и техният говор. — ИССФ, 1931, VII, стр. 24.

Это объясняется сохранением в отдельных случаях старой именительной формы, отличающейся от старой винительной¹.

Аналогичное положение наблюдается в севлиевском говоре. Хотя чаще всего употребляются формы: *кълкуту иднъ шепъ*, *търнъл вудъ ф шепътъ*, *на д'аснътъ си стрънъ* (СбНУ, XII, 212), иногда попадаются такие примеры: *кълкуту еднъ шепа, със шепа си* (СбНУ, XII, 212).

III

Из родопских говоров чаще всего северо-западные обнаруживают непоследовательность в произношении формы общего падежа *а*-основ. Чтобы объяснить указанный факт, следует помнить, что именно через эту область² проходили пути, по которым в течение трех—трех с половиной веков шло переселение македонцев в Болгарию. Один поток их двигался южнее Горной Джумай (совр. Благоевград), через Разлог, на Панагюрище и далее — в северо-восточную Болгарию³; другой — через район Неврокопа, Пещеры, по течению р. Мариды направлялся во Фракию⁴.

Там, где число переселенцев, оставшихся на постоянное жительство, было незначительным, они довольно быстро ассимилировались, а их говор поглощался местным. Там, где македонцев было больше, их говор оказывал на местный известное влияние. Возможно, этим следует объяснить то обстоятельство, что в разложском⁵ и отчасти в неврокопском говорах укрепилась форма общего падежа существительных *а*-основ, оканчивающаяся на *-а*.

¹ В. И. Савов. Указ. соч., стр. 24.

² Д. Яранов. Преселническо движение на българи от Македония и Албания към източните български земи през XV до XIX век. — Мпр., VII, 2—3, 1932.

³ Л. Милетич. „Арнаутите“ в Силистренско и следи от носовки в техния език.

⁴ См. карту, приложенную к упомянутой статье Д. Яранова.

⁵ Д. и К. Г. Молерови. Народописни материали от Разложко. — СбНУ, XLVIII, 1954; Дм. Яранов. Указ. соч., стр. 89.

Например, в неврокопском говоре эта форма имеет окончание -*ѫ*, что ясно из трехсложных слов (*добринѫ*). В остальных существительных ж. р., для которых характерно оттянутое к началу слова ударение, -*ѫ* появляется только в членной форме — *ракъта*¹. Но в отдельных селах — Ковачица (370), Лъжница (361) и другие² — общая форма — с *ѧ*. Аналогичная форма *casus generalis* господствует также в с. Дорково (404)³, Брацигово⁴, Св. Петка (410), Перущица (412)⁵, Пастуша (411)⁶, Ново-село (409)⁷, Павелско (423)⁸, Асеновград⁹ и некоторых других.

Кроме того, в ряде сел, расположенных вдоль пути переселенцев, наряду с формами общего падежа на -*a* существует

¹ К. Мирчев. Неврокопският говор. — Годишник на Соф. унив., Ист.-филол. фак-т, XXXII. София, 1936, стр. 66.

² Дм. Яранов. Указ. соч., стр. 79.

³ L. Miletic. Die Rhodopemundarten, стр. 207; см. также Д. Николов. Преселници от Македония в Чепинското Корито. — Мак. пр., 1933, т. 8, № 3, стр. 47.

⁴ О населении и говоре с. Брацигово существует обширная литература: А. Т.-Балан. Принос към въпроса за българските носовки. — ПСп, III, стр. 142—143; А. Мишев. Материалы за говорите в Брацигово. СбНУ, XI, стр. 181—182; М. Георгиев. Арнаутите и мървациите в с. Брацигово. — ИССФ, 1905, т. 1; Дм. Яранов. Указ. соч., стр 63—64, 70. Последний высказывает мысль, что сохранение в течение длительного времени языковых особенностей переселенцев (из Костура) обязано отсутствию браков между коренными жителями и переселенцами (стр. 70, сноска 1).

⁵ Дм. Яранов. Указ. соч., стр. 64, 82.

⁶ См. С. Гъльбов. Народни умотворения из Одринско и Родопите. — РН, Станимака, 1913, IX, № 4.

⁷ М. Арнаутов. Фолклорни приноси от Родопско. 1. Песни и обычай от Пловдивско и Хасковско. — СбНУ, 1930, XXXVIII, стр. 5 и сл.

⁸ Отметим лишь два случая, где встретилась форма на -*ѫ* (resp. -*ѫ*): *що наливаш вудѫна* (РН, I, № 4, стр. 150), *за ракѫна* (СбНУ, XXXIX, 1, стр. 143). Интересно, что в 1 л. ед. ч. глаголов настоящего времени окончание всегда: *неѫштѫа* *ъас да ила* (РН, I, № 4, стр. 150).

⁹ Нам встретилось только одно исключение: *Госпуть чъул молѣа тѫа* *му* (РН, I, № 5, стр. 182). Как и в Павелско, в 1 л. ед. ч. настоящего времени окончание -*ѫ*: *ъа штѫа* (там же, стр. 188).

вуют формы на *-ò* (*resp.* — *ò*). При этом бросается в глаза, что в более поздних диалектных записях¹ первые встречаются очень часто, даже там, где Л. Милетич² указывает исключительно вторые³.

Батак⁴: *gredà* (Mil., Rhod., 31), *šàrena čoštà* (там же, 35) и: *rakòta* (там же, 31), *göròta* (там же, 49), а также: *rasàkla tu glauvòta* (там же, 31), *dà tu vidà niugòta* (там же); Пещера⁵: Милетич дает только формы с *-ò* (= *ò*): *sa šte digne maglòsa* (там же, 103); но в действительности употребляются и формы с *-à*: *зел с сёби си сàб'ата в ръката* (СбНУ, IV, 123); Бойково (413): чаще употребляются формы общего падежа с *-ò* (= *ò*); но иногда исследователи приводят примеры: *в'гура заспalo* (СбНУ, XXXIX, I, 55), *в гурана* (там же, 62), *я бурба да са борим* (там же, 61), *udràzaa ti kusàta* (Mil., Rhod., 115); Лыджене (401)⁶: *goròta, das-kòta* (там же, 195); но в записях В. Стоина последовательно: *на раката* (СбНУ, XXXIX, II, 55), *на чешмата* (там же, 171), *йелà се свива* (там же, 78); Ситово (419): наряду с обычно употребляемыми *pàdnà tu rakòta* (Mil., Rhod., 103), *ти си главо^юта пре^варжи* (РН, VII, 60), *махлонà щем изгори* (СбНУ, XXXIX, I, 180) есть случай *я пу гура ходем* (там же, 176); Оряхово (418): *дè е^а вудъ^а на* (РН, I, № 7—8, 307) и вместе с тем: *направил чушмà* (РН, I, № 4, 154), *за касабана* (СбНУ, XXXIX, I, 167), *в'гура зельёна* (там же, 169)—и: *пу гуръ^ата* (РН, I, № 7—8, 307)⁷; Лилково (417),

¹ А. Букурешлиев. Средно-родопски песни. — СбНУ, XXXIX. В. Стоин. Родопски песни, там же; Р. Д. Кацарова. Помашки песни от Средните Родопи, там же.

² L. Miletic. Die Rhodopemundarten...

³ Скорее всего, позднейшие записи отражают явления родопских говоров более точно, чем это дано у Милетича.

⁴ Дм. Яранов. Указ. соч., стр. 79.

⁵ Там же, стр. 64, 79.

⁶ Д. И. Ников. Преселници от Македония в Чепинското корито. — Мпр, 1933, № 3, стр. 43.

⁷ В 1 л. ед. ч. глаголов настоящего времени последовательно употребляется окончание *-à*: *не ща го, леле* (СбНУ), XXXIX, I, стр. 175),

Дядово (414), Хвойна (421) — обычными являются формы с -় (== δ), но иногда встречаются: в'гура зилена (СбНУ, XXXIX, I, 160, 201), кусата да си йомие (там же, 107).

Наконец, остановимся на тех говорах, где параллельное существование форм общего падежа а-основ с окончаниями -় (δ) и -়а и непоследовательность в их употреблении вызвана более длительным, чем в других говорах, сохранением противопоставления старых форм им. и вин. падежей, при этом последняя функционирует и как общая форма для всех косвенных падежей. Л. Милетич называет в этой связи говоры с. Костандово¹ и Ракитово²:

Костандово (406): *rukàta gu buli* (Mil., Rhod., 200), *muhà* (там же); *nàlej vuddòna ig'i f guròtō, na zemòtō, rekòta* (там же). Это проявляется даже в именах родства: *taja* *ти е sestra, nà sestrò si* (там же), хотя иногда попадаются и такие примеры: *rekòta, борнòта* (ПСп, VIII, 86); Ракитово (408): *rakàta a bëla* (Mil., Rhod., 217), *daj si rakòta* (там же), *(p)jelà (Nom.), òpadi (p)jelòto, tàzi starnà_a rò-ibavà, òbarni se na drugòto starnò* (там же), *balhò* — с пометой „Akk.“ (там же), но при *rakòta, petòta* (стр. 204) такой пометы нет, значение формы неясно³.

Очевидно, к этим двум селам можно прибавить и с. Югово (424), где, как будто, обнаруживается то же соотношение форм ж. р. а-основ на -়а и на -় (δ): *кусана хи за два града* (РН, VIII, № 5, 169), *шъягà — мъягà* (там же) и: *на глава́на* (РН, VIII, № 5—6, 167), *ут страна́на* (там же); но: *ф земе́та гу ўдре́т* (РН, VIII, 1, 29)⁴.

¹ Miletic. Die Rhodopemundarten, стр. 199, 200; Д. Ников. Указ. соч., стр. 46.

² Милетич, там же, стр. 217; Д. Ников. Указ. соч., стр. 46.

³ В обоих селах 1 л. ед. ч. настоящего времени имеет окончание -় (δ): *mrò* (Mil., Rhod., 200, 203).

⁴ В глагольных окончаниях 1 л. ед. ч. есть колебания. Милетич указывает только -়: *брз* (Rhod., 39), а Ст. Н. Шишков -়а: *недцà падна* (РН, VIII, № 5—6, 168).

Южнородопские говоры — девинский, златоградский¹ и тому подобные — по произношению интересующей нас формы близки к западнофракийским: для них наиболее характерным является окончание *-à*², хотя в ряде пунктов обнаруживаются незначительные отклонения.

Триград (434): обычно употребляется общая форма на *-à*: *на глава фèхче червèну* (СбНУ, XLIII, 141), и редко: *пíшка ми влèзе фаф наг'òта* (там же, 139); Кестенджик (436): *върви севдъона* (СбНУ, XXXIX, III, 12), *ф ръкдна* (там же, 11); но и: *ф ръкана* (там же, 34), *от касабата* (там же, 27)³.

IV

Очень противоречивы показания фракийских говоров. Это и неудивительно, так как они являются одними из самых смешанных болгарских говоров.

В этом разделе коснемся только тех из них, которые расположены южнее государственной границы. По ним собран сравнительно большой материал; это позволило, помимо нашей основной задачи, в общих чертах воспроизвести картину размещения болгарских говоров Фракии к началу XX в., когда, как известно, болгарское население составляло значительную часть этого края⁴.

¹ Ст. Н. Шишков. Бележки по говорът в Даръ-дере. — РН, 1908, VII, кн. 4.

² Напротив, в произношении глагольного окончания такого единства нет; часть южнородопских говоров (например, девинский) имеет окончание в 1 л. ед. ч. *-à*, но другие (златоградский, авренский) *-è*. Этот факт, отмеченные выше колебания в произношении конечного гласного в *casus generalis*, а также то обстоятельство, что окружающие говоры — не только центрально-восточнородопские, но и некоторые южнородопские (кетенликийский). — Ст. Н. Шишков. Дребни езиков бележки от един непознат до сега родопски говор. — РН, V, 1907, № 1) — в качестве общей употребляют форму на *-è*, убеждают нас, что некогда она, вероятно, господствовала на всей территории Родоп. Это положение могло измениться под влиянием языка переселенцев, в первую очередь, очевидно, македонцев.

³ Глагольное окончание в 1 л. ед. ч. настоящего времени *-à*: *не ща го* (СбНУ, XXXIX, III, стр. 27).

⁴ См. этнографическую карту в книге Л. Милетича „Разорението на тракийските българи през 1913 г.“. София, 1918.

Плодородные земли Фракии, ее выгодное географическое положение всегда привлекали население из других областей, много раз на протяжении веков менялся ее этнический облик. Поэтому здесь сохранился только незначительный слой старого болгарского населения, жившего на этой территории еще в византийское время. Оно не исчезло ни в период турецкого нашествия, ни в процессе турецкой колонизации¹; оно растворилось в массе переселенцев, которые стали появляться во Фракии, как только создались благоприятные условия для этого². Прежде всего возвращалась та часть населения, которая во время наступления турецких войск бежала на север, главным образом в гористые области Странджи. Вместе с ними спускались на равнину Фракии все новые и новые массы болгарских переселенцев³.

Постепенно они распространялись в районах Лозенграда, Бунар-Хисара, Мидии, Визена и далее — вокруг Деркоса, Чаталджи, Чорлу, Силиврии, вплоть до Царьграда. Населенная в основном рупцами и загорцами⁴, область к югу от Странджи в диалектном отношении является ее непосредственным продолжением.

Другие группы болгар, более многочисленные, спускались из Родопских гор на равнину и рассеялись по ней до самого Эгейского моря. По происхождению, а также в хозяйственном,

¹ Хр. Кодов. Езикът на тракийските българи. — Тр. Сб., VI, ч. 2. — Език, 1935, стр. 7; Ст. Младенов. Принос към изучване на българските говори в източна и западна Тракия. — Тр. Сб., VI, ч. 2, стр. 8; Г. Аянов. Българи в Южна Странджа и съседните области. — „Известия на Народния музей“, т. 1. Бургас, 1950, стр. 121.

² После падения Царьграда власть турок на Балканах укрепилась, и в конце XV—начале XVI вв. в болгарских землях наступает мир, прекращаются разбои, убийства — создались условия для мирного труда (см., например, у Г. Аянова, стр. 124).

³ В Странджанской области существовало два основных центра расселения. Главным из них был г. Малко Тырново, другим — г. Малык Самоков — центр добычи железной руды в средневековой Фракии (Г. Аянов. Указ. соч., стр. 128).

⁴ Г. Аянов. Указ. соч., стр. 125, 126; см. также Л. Милетич. Старото... население..., стр. 31.

этническом и языковом отношениях Западная Фракия составляет органическое единство с Родопами.

Наряду с этим шел процесс постепенного заселения Фракии, преимущественно восточной ее части, выходцами из других областей — из Средней Горы и Балкан. Особенно интенсивным стал приток переселенцев из Центральной (из районов Чирпана, Ст. Загоры, Сливена, Панагюрище, Севлиева и т. д.) и Западной Болгарии¹ и даже из Македонии² с конца XVIII в. Толчок к такому передвижению населения дали кырджалийские нападения, а наличие обширных свободных земель, приходивших в запустение из-за недостатка рабочих рук, служило дополнительным стимулом, заставлявшим значительную массу беженцев направляться во Фракию и оседать там.

Естественно, что язык болгар на указанной территории³ сохраняет следы постоянных влияний различных болгарских говоров друг на друга. В то же время, по мнению Хр. Ко-

¹ Г. Аянов. Указ. соч., стр. 136; там же он пишет: „Имелось еще более мелкие этнические группки, носившие имена по пункту, из которого они выселились, как „чирпанцы“, „черменцы“, „шопы“, „панагюрыцы“ и так далее со своими диалектными особенностями. Но все эти группки терялись в многочисленной странджанской рупской массе“ (стр. 152).

² Подробнее об этом в статье Д. Яранова. Преселничество движение на българи от Македония и Албания към източните български земи през XV до XIX век. — „Мак. пр.“, 1932, VII, № 2—3. Он называет следующие пункты, где поселились македонцы: Воден (587), Сатыкъ (678) — из района Водена в Македонии; Тарфа (674) — из района Тетово, Булгаркъ (643) — из Костура (стр. 94). Ср. и Хр. Кодов. Езикъ..., стр. 7; Л. Милетич. Два любопитни въпроса от българска фонетика. — Сп. БАН, LIV, 1937, клон ист.-филол., 26, стр. 143.

³ Очевидно, что говоры Западной Фракии, оказывавшейся менее доступной для переселенцев, чем Восточная, более монолитные, в них нет той дробности, того смешения, которые столь характерны для восточно-ионо-фракийских говоров. О последних М. Арнаудов пишет: „Поскольку они (переселенцы из Греции) приходили небольшими группами, среди населения... царят сейчас большая пестрота в одежде и говоре“. — Арнаудов. Обицани и песни от Източна Тракия. — Сп. БАН, VI, клон ист.-филол. 2, стр. 108.

дова, „фракийские говоры, вопреки всем посторонним влияниям и скрещениям, представляют собой одно диалектное целое в широком смысле слова“¹.

Общая форма имен существительных *a*-основ, не обозначающих лицо, в большинстве фракийских говоров, как и в большинстве остальных восточноболгарских, оканчивается на *-ə*. В некоторых говорах указанная форма имеет окончание *-ā* — следствие прояснения *ъ* < стб. *ж*². Наконец, в ряде населенных пунктов обнаруживаются следы смешения, параллельное существование дублетных форм на *-ə* и *-ā*.

М. Габрово³: как правило, употребляется общая форма существительных *a*-основ с окончанием на *-ā*. Лишь примеры: *фанъ ж главъ*, *главъ* (Тр. Сб.; 3, 211, 215) противоречат этому положению, хотя в тех же записях: *дурдѣ съ ни кърсти удатъ* (там же, 209); Еникъой: типичной также является форма на *-ā*, но: *странъ* (Кодов, 43); в говоре также есть случаи различия форм им. и вин. падежей⁴; Каяджик (634), — как указывает Хр. Кодов⁵, генерализовалась форма на *-ā*; но есть случаи с *-ə*: *тревѣта* (Кодов, 16), *вудъ* (там же, 65), *хрѣнътъ* (там же, 15); кроме того, иногда различаются им. и вин. падежи, но они противопоставляются по ударению: *наіа страна* (там же, 64) и: *ф наіа срѣна*, а также *тѣмна гурѣ* и: *ф гурѣ* (там же, 64). Дуван-Хисар (636): *главѣта*, *разл'а са удѣта* (РН, V, 2, 51), *уфуцѣта*, *рѣкѣта* (РН, V, 4, 92), *срѣнѣта* (Кодов, 43); но и: *срамута* (РН, V, 4, 182), *кѣрма* (там же, 6, 236), *зѣм'ата* (там же, 237). Эту двойственность отмечает и Ст. Н. Шишков, исследовавший дуван-хисарский говор⁶. Бадома (642):

¹ Хр. Кодов. Указ. соч., стр. 8.

² Там же, стр. 81.

³ Подробно о селе см. В. Н. Баярджиев. Народописни бележки и сведения за селото Габрово, Ксантийско. — Тр. Сб., т. III, 1932.

⁴ Хр. Кодов. Указ. соч.; стр. 81.

⁵ Там же.

⁶ Бележки по говорът в т. Дуван-Хисар. Деде-аначка кааза. — РН, V, № 2, стр. 51; № 4, стр. 92; № 6, стр. 236—237. Дублетные формы

гламн'а (Млад., 58) и: *удъта* (Кодов, 40); *Дерекъой* (620): *матлъ* (Кодов, 18), *шудъта* (там же, 16), но наряду с этим: *шудата* (там же); *Кемал* (655): обычно употребляется форма на -а, что характерно для всех одринских сел¹, но встретился пример: *були ракъта* (Кодов, 93); *Кавакли* (665): *стърна* (Млад., 48), *една игла да падне* (там же, 83), но: *моита ръкъ* (Кодов, 64); *Кара-Масли* (651): *на сръдъта* (Млад., 23), но обыкновенно: *тесла* (там же, 164), *шуда* (Кодов, 40). Хр. Кодов отмечает случаи противопоставления (по ударению) форм им. и вин. падежей: *шудата си тече и наливат вода*²; *Булгаркъой* (643)³: *удъ^aта и мъте^aше^a* (Тр. Сб., I, 96), *за нугъ^aта* (там же, 97), *на една странъ* (Млад., 58); но и: *затар'ат въртата* (там же, 48)⁴; *Пишманкъой* (645): имеется различие между существительными твердой и мягкой основ: *гуръ^aта, уфу^aтъ* (РН, VII, 10, 243) и *съ^aрдн'ата, зем'ата, свин'ата* (там же)⁵; *Елегюн* (Яйлагюн) (647): *яс къ от севджъ да ѹмра, яла му зёми главъта* (Тр. сб., VII, 568, 163) и *карацà имам ублено*; (там же, 133); *Сюлоулу* (660): *вода студена* (Тр. сб., VII, 366), но господствуют формы с -ъ; *Яна* (661): чаще форма общего падежа оканчивается на -а, есть случаи с -ъ: *удъ, нугъ^aта* (Кодов, 16); *Урум-беглии* (667): *над главата хи* (Млад., 82); но и: *на чешмъта* (там же, 88); *Ятрос* (671): как правило, употребляются формы на -ъ, что характерно

существуют и в 1 л. ед. ч. глаголов настоящего времени: *тъ^aка и эувъ^a* (РН, V, № 4, стр. 96).

¹ Хр. Кодов. Указ. соч., стр. 81.

² Там же.

³ Подробно о селах Булгаркъой, Пишманкъой, Лизгар, Теслим и других близ г. Кешана и Малгары и о их судьбах см. Ст. Н. Шишков. Българи край Мраморно море. — Тр. Сб., I, 1928.

⁴ В описании дован-хисарского говора Ст. Шишков упоминает, что переселенцы из Дован-Хисара жили в с. Булгаркъой (РН, V, № 6, стр. 47); может быть, это обстоятельство объясняет до некоторой степени противоречия в говоре последнего.

⁵ Ст. Н. Шишков: Бележки по говорът в с. Пишманкъой, Малгарска кааза, Одринско. — РН, VII, № 8—10, 1910.

для рупских говоров; зафиксировано также: *лоіà* (Млад., 140); *Блаца* (670): так же, как в Ятросе; есть пример: *вратата* (Кодов, 113); *Тарфа* (674): *на главъта хи* (Млад., 82) *за удѣлъ, горѣлъ зелена* (Тр. сб., VII, 149), *кусъта ѹ се закачи* (там же, 190) и: *венецъ на глава*, *по глава* (там же, 282, 505), *запалъ увашѣ свѣштѣ* (Млад., 166)¹; *Каракадыр* (683): в существительных — -а: *рұса ѹ куса* (там же, 74), в глагольных формах — -ѣ: *оше ще лежж*; *Омурча* (687): *га тръгнат мѣми за водѣ* (Тр. сб., VII, 94), *под вѣшта сундурмѣ* (там же, 429); но: *в земѣлъта удари* (там же, 140), в глаголах — -ѣ: *да лежж* (там же, 75), *да имъ съберж* (там же, 429), но и: *ас не ща Рада за снахѣ* (там же, 528).

V

Некоторых пояснений требуют данные говоров, расположенных к югу от цепи Балканских гор, в Бургасском, Старозагорском и Хасковском округах от Черного моря до р. Марицы и далее — до г. Димитровграда, а на юге — до г. Ивайловграда.

Говоры Хасковского округа составляют западную часть так называемых рупских говоров, отделенных от остальных — странджанских — загорскими говорами². Восточная граница между этими говорами проходит южнее Бургаса, идет до Кофчаса, а оттуда близ Сюлоулу спускается к Хавсе. Западная граница оказывается менее четкой. Здесь между реками Тунджа и Марица тянется широкая полоса переходных говоров, для большинства которых характерно окончание -а в общей форме существительных ж. р. ед. ч. и -ѣ — в 1-м л. ед. ч. глаголов настоящего времени.

В этих говорах процесс прояснения є > а в интересующей

¹ О смешанном характере населения с. Тарфы см. у Г. П. Аянова. Българи в Южна Странджа и съседните области. — Изв. на нар. музей. Бургас, т. 1, 1950, стр. 141.

² Как уже упоминалось, „загорци“ пришли некогда из северо-восточной Болгарии и вклинились между рупцами (Л. Милетич. Старото... население..., стр. 31).

нас категории произошел сравнительно недавно. Доказательством может служить сохранение этого -*ѣ* в членной форме существительных *a*-основ¹. Таким образом, становится очевидным, что первоначально общая форма этих существительных оканчивалась только на -*ѣ*, так как трудно предположить, чтобы в нечлененной форме в качестве *casus generalis* закрепилась форма старого именительного падежа, а в членной — форма старого винительного. В пользу того, что ранее на известной территории употреблялась *casus generalis* *a*-основ на -*ѣ*, говорит и факт ее сохранения (как островков) в говорах некоторых сел: Орлов дол (565), Дервишка могила (555), Студена (556), Планиново (559), Мустрак (552). Наконец, полезно учитывать и данные глаголов: на всем этом пространстве, кроме узкой полосы, которая тянется от Ямбола к Тополовграду, форма 1-го л. ед. ч. настоящего времени имеет окончание -*ѣ*, что может свидетельствовать о большей устойчивости этой флексии в глаголах по сравнению с именами существительными.

Но было бы ошибкой приписывать прояснение *ѣ* > *а* в *casus generalis* только влиянию „загорцев“, прежде всего потому, что последние живут восточнее линии Сливен — Ямбол — Елхово — Адрианополь², а с этим явлением мы сталкиваемся многое позаднее — вдоль р. Марицы и далее на запад и на юг. Несомненно, что следует учитывать сильное влияние южнобалканских (сливенского, ямбольского и др.) и фракийских (одринского и др.) говоров. Таким образом, если обнаруживаются следы смешения, важно определить, какой именно диалект воздействовал на местный, так как один и тот же результат мог быть вызван влиянием различных говоров.

¹ Подробнее об этом явлении см. у Г. Христова (Говорът на с. Н. Надежда, Хасковско. — „Изв. на Ин-та за български език“, IV. 1956, стр. 197). Под действием аналогии все существительные *a*-основ, в том числе и те, которые обозначают лицо (мома, жена и т. д.), в нечленной форме оканчиваются на -*а*, а в членной — на -*ѣта*. Изоглосса этого явления отмечена на нашей карте пунктиром.

² Л. Милетия. Старото... население..., стр. 33.

* * *

Итак, за исключением разобранных выше случаев непоследовательного употребления форм общего падежа существительных *a*-основ и случаев несогласованности окончаний последних и глаголов в 1-м лице единственного числа настоящего времени, что объясняется или смешением говоров в результате миграции населения, или тем, что в отдельных говорах процесс образования *casus generalis* еще не завершился, во всех болгарских диалектах наблюдается тесная связь, зависимость флексий указанных форм. Поэтому там, где произносят, например, *водъ*, произносят и *беръ*, и, наоборот, где — *вода*, там и *берд*.

После того, как, во-первых, эта связь окончаний существительных и глаголов окончательно установлена и, во-вторых, объяснены все отклонения, мы уже можем сделать выводы относительно происхождения *casus generalis* в указанной группе слов женского рода.

1. Несомненно, прежде всего, что во всех говорах, где эти существительные имеют окончание под ударением -*ь* (resp. *ò*, *à*, *è* и т. д.), оно восходит к стб. *ж*, т. е. в них генерализовалась форма старого винительного падежа.

2. Но и в тех говорах, где эти существительные имеют окончание -*à*, аналогичное происхождение общего падежа также очевидно. Надежное доказательство этого мы находим в произношении флексии глаголов 1 л. ед. ч. настоящего времени: *a < ж*.

В пользу этого утверждения свидетельствуют и данные крайних западных говоров (трынского, брезникского, части белоградчикского и т. д.), в которых произошла генерализация винительного падежа для всех косвенных падежей (*casus generalis obliquus*), а за формой именительного падежа сохраняется только функция выражения подлежащего¹.

¹ Как мы уже видели выше, это явление наблюдается и в отдельных восточных говорах (ловечском, некоторых родопских, в говоре с. Кюлевча и т. д.), но различие двух форм не проводится последовательно: все

Правда, может все-таки возникнуть сомнение: не скрывается ли в -а исこんное а (т. е. окончание старого именительного падежа), с которым впоследствии совпал прояснившийся в а стб. ж в глагольных окончаниях; но необходимо принять во внимание следующее соображение: трудно предположить, что болгарские говоры в отношении существительных на -а (не обозначающих какое-либо лицо) могли развиваться в двух направлениях таким образом, что в одних шло обобщение по именительному падежу, а в других — по винительному. Л. Милетич, отвечая П. А. Лаврову, полагавшему именно так¹, писал в своей рецензии на его книгу: „Не могу согласиться с заключением автора, что в восточных болгарских говорах победила в женском роде ед. ч. в а-основах винительная форма, а не именительная, а в западных — наоборот. Если было бы необходимо сделать это заключение, тогда можно было бы сказать, что флексии в этих двух половинах болгарского языка исторически развивались в двух различных направлениях, но результат этого исторического движения в современном языке нас никак не ведет к такому заключению“².

Во всех болгарских говорах тенденция к генерализации винительного падежа настолько сильна, что в некоторых из них наблюдаются интересные случаи действия аналогии. Например, К. Попов отмечает в габарском говоре формы: на_чиčъти, на_ук'ъ_my, произошедшие из чичà, ук'а и т. д. (родительно-винительный падеж от чичо, ўк'o и т. д.) и которые воспринимаются — наряду с чичо, ўк'o и т. д. — как форма именительного падежа: чиčъти та_вїка, мðа чичà e_дòбър човëк, мðа дедà e_дòбър човëк³.

чаще употребляется форма, восходящая к винительному падежу, ставшая в большинстве болгарских говоров единственной формой общего падежа.

¹ П. А. Лавров. Обзор звуковых и формальных особенностей болгарского языка. М., 1893, стр. 124.

² Л. Милетич. СбНУ, X, стр. 54.

³ К. Попов. Говорът на с. Габаре, Белослатинско. — „Изв. на Ин-та за бълг. език“, IV, 1956, стр. 128—129. Ср. Цв. Тодоров. СбНУ, XL, стр. 79, 101, 223 и др.

СПИСОК НАСЕЛЕННЫХ ПУНКТОВ

1. Ново село	35. Долни Лом	69. Букъовци
2. Винарово	36. Превала	70. Манастирище
3. Смърдан	37. Чипровци	Бела Слатина
4. Кутово	38. Орсоя	Кнежа
5. Б. Рада	39. Влашка Махала	Брегаре
6. (Татарджик) ¹	40. Сталийска Махала	71. Бързина
7. Бойница	Лом	72. Крушовене
8. Александрово	41. Горно Линево	73. Борован
9. Жеглица	42. Станево (Лабец)	74. Малорад
10. Ивановци Видин Кула	43. Мокреш	75. Девене
	44. Крумово	76. Баница
11. Грамада	45. Брусарци	77. Вировско
12. Големаново	46. Смирненци	78. Враня
13. Старопатица	47. Медковец	79. Върбница
14. Раковица	48. Вълчедръм	80. Габаре
15. Цар Шишман	49. Черни връх	Червен брег
16. Макреш	50. Якимово	81. Сухатче
17. Вълчек	51. Дългоделци	82. Еница
18. Арчар	52. Долно Церовене	83. Койнаре
19. Рајановци	53. Сливовик	84. Дършан
20. Ошане	54. Славотин	85. Бресте
21. Рабиша	55. Клисурица	86. Камено поле
22. Беда	56. Долна Рикса	87. Долна и Горна Бешовица
23. Костичовци	57. Белотинци	88. Мездра
24. Скомля	58. Долно Иосифово	89. Эгриград
25. Толовица	59. Безденица	90. Лютаджик
26. Чорльово	60. Габровница	Берковица
27. Орешец	Михайловград	Враца
28. Медовница	61. Горне Мърчево	91. Клисура
29. Върбовец	62. Живовци	92. Челопек
30. Ружинци Белоградчик	63. Благово	93. Типченица
	64. (Боровци)	94. Ребарково
31. Стакевци	65. Лехчево	95. Добревци
32. Върбово	66. Долна и Горна Гнойница	96. Орешене
33. Търговище	67. Хайдедин	97. Беленци
34. Чупрена	68. Бутан	98. Ябланица

¹ В скобках дано старое название населенных пунктов.

99. Брестница	132. Зайчари	174. Осенец
100. Держанди	133. Кипилово	175. Садина
Луковит	134. Багалевци	176. Гедово
Тетевен	135. Драгоновци	177. Паламарча
Троян	136. Дрента	178. Попско
Ловеч	137. Лазарци	179. Благоево
Плевен	138. Врабево	180. Конак
101. Ъглен	139. Дамяново	Разград
102. Дъбрава	140. Дебнево	Попово
103. Български извор	141. Берисево	181. Омуртаг
104. Галата	142. Душево	182. Лилик
105. Помашка Лешница	143. Буря	183. Вардуин
106. Горна Железна	144. Батошево	184. Въбел
107. Градежница	145. Лисичарка	185. Алваново
108. Б. Черковна	146. (Милковци)	186. Бухово
109. Вишовград	147. (Градишки колиби)	187. Васил Левски
110. Грухчова махала	148. (Бойновци)	188. Даляч
Павликене	149. (Стойковци)	189. (Дормуш)
111. Емен	150. (Лютаци)	190. Осмар
112. Мусина	151. Топлеш	Коларовград
113. Оряховица	152. (Боженци)	Нови Пазар
114. Лясковец	153. Стоевци	191. Кочово
115. Драгижево	154. Две могили	192. Кирково
116. Мердана	155. (Гагаля)	193. Дивдядово
117. Златарица	156. Сяново	194. Маращ
118. Присово	157. Косуй	195. Крумово
119. Керака	158. Дунавец	196. Салманово
120. Косарка	159. Долно Ряхово	197. Драгоево
Търниово	160. М. Преславец	198. Ивански
Дряново	Бяла	199. Кълниово
121. Ганчовец	161. Гарван	200. Златар
122. Килифарево	162. Попина	Преслав
123. (Хитровци)	163. Ветрен	201. Смядово
124. Габровци	164. Сребърна	202. Върбица
125. Въглевци	165. Айдемир	203. Тушовица
126. Яковци	166. Алфатар	204. Риш
127. Бълковци	167. (Езебей)	205. Веселиново
128. Распоповци	168. (Османфакъ)	206. Овчарово
129. Марян	169. (Алъчкъой)	207. Кюлевча
130. Беброво	170. Хърсово	208. Калугерица
Трявна	171. Топчии	209. Живково
Елена	172. Езерче	210. (Садъкъой)
131. Константин	173. Опака	211. Каспичан

212. Енево	254. Ерул	296. Щеровица
213. Могила	255. Кошарево	297. Кутугерци
214. Марковец	256. Банице	298. Леска
215. Косово	257. Горочевци	299. Лисец
216. Неново	258. Одраница	300. Долно село
217. Равна	259. Горна Глоговица	301. Преколница
18. Венчан	260. Романци	302. Ръсово
219. Златица	Брезник	303. Грамаждено
220. Петровдол	261. Режанци	304. Богослов
221. Черковна	262. Златуша	305. Тръновлак
222. Кривна	263. Щерово	306. Невестино
223. Водица	264. Искрец	307. Върбовник
224. Снежина	265. Реброво	308. Грамада
225. Градинарово	266. Доброславци	309. Бобошево
226. Бълско	267. Елин Пелин	310. Драгодан Станке Димитров
227. (Саръдър)	268. Войнеговци	311. Бараково
228. (Аврен)	269. Локорско	312. Кочериново
229. Девня	270. Кремиковци	313. Червени бряг
230. Левски	271. Сеславци	314. Чупетльово
231. Николаево	272. Чепинци	315. Ярлово
232. (Елеч)	273. Мрамор	316. Злокучене
233. (Руслар)	274. Требич	317. Широки дол
234. Кичево	275. Богров	318. Рельово
235. Галата	276. Казичене	319. Проданци
236. Старо Оряхово	277. Кривина	320. Райово
237. Ново Оряхово	278. Кокляне	321. Доспей
238. Рудник	279. Бистрица	322. Маджаре
239. Голица	280. Драгалевци	323. Бел Искър
240. Несла	281. Райко Даскалов	324. Говедарци и До- спей-Махала
241. Неделица	282. Горна Баня	325. Радуил
242. Чеканец	283. Суходол	326. Вакарел
243. Врабча	284. Гурмазово	327. Лесново
244. Банка	285. Кралев дол	328. Макоцево
245. Зелениград	286. Метохия	329. Байлово
246. Туроковци	287. Косово	330. Смолско Пирдоп
247. Филиповци	288. Габрешевци	Клисура
248. Лялинци	289. Белово	Копривщица
249. Глоговица	290. Злогош	331. Чавдар
250. Главановци	291. Житуша	332. Челопеч
Трън	292. Ръждавица	333. Златица
251. Ярловци	293. Шишковци	
252. Букан	294. Скриняно	
253. Кривонос	295. Ивановци	

334. Осиковица	370. Ковачевица	410. Света Петка
335. Правешка лъка-
вица	371. Осиково	Батак
336. Калугерово	372. Средногорци	Брацигово
337. Рашково	373. Оборище	411. Пастуша
338. Новачене	374. Поибрене	412. Перушица
339. Скравене	375. Баня	413. Бойково
340. Трудовец
Ботевград	376. Попинци	414. Дядово
Етрополе	377. Свобода	415. Брезовица
341. Правец	378. Блатница	416. Тъмириш
342. Врачеш	379. Елшица	417. Лилково
343. Литаково	380. Щерово	418. Оряхово
344. Лешко	381. Вазовград	419. Ситово
345. Храново	Левскиград	420. Косово
346. Градево	Панагюрище	421. Хвойна
347. Кърналово	381. Лесичево	422. Малево
348. Якоруда	382. Сребрино	423. Павелско
349. Горна и Долна
Драглища	383. Росен	424. Югово
350. Бабяк	384. Черногорово	425. Борово
Банско	385. Пищигово	426. Дряново
Разлог	386. Войнегово	427. Джурково
Благоевград	387. Давуджево	428. Манастир
351. Белица	388. (Хамбарли)	429. Богутево
352. Годлево	389. (Дуванли)	430. Чепеларе
353. Елешница	390. Калояново	Девин
354. Добринища	391. (Сельджиково)	Доспат
355. Обидим	392. Ген. Николаев	431. Широка лъка
356. Гостун	393. Секирово	432. Проглед
357. Филипово	394. Белозем	433. Настан
358. Буково (Цирополе)	395. Садово	434. Триград
359. Кремен	396. Чешнегир	435. Могила
360. Корнища	397. Кочово	436. Кестенджик
361. Лъжница	398. Избегли	437. Солица
362. Делчево	399. Козанова	438. Стойките
363. Мусомища	400. Тополово	439. Върбово
364. Хвостяне	401. Лъджене	440. Момчиловци
365. Дъбница	402. Корова	441. Соколовци
366. Гърмен	403. Каменица	442. Виево
367. Марчево	404. Дорково	443. Славеино
368. Огненово	405. Радилово	444. Петково
369. Балдево	406. Костандово	445. Бостина
	407. Грашовски колиби	446. Левочево
	408. Ракитово	447. Устово
	409. Ново Село	448. Райково

449. Смолян	488. Оризаре	531. Горноселце
450. Турян	489. Клокотница	532. Долноселце
451. Чокманово	490. Добрлич	533. Обручище
452. Смолин	491. Черногорово	534. Медникарово
453. Арда	492. Воден	535. Стражари
454. (Курудере)	493. Крепост	536. Мъдрец
455. (Юнус-дерे)	494. Узунджово	537. Овчарово
456. Елховец	495. Брод	538. Главан
457. Мадан	496. Александрово	539. Българин
458. Ерма-река	497. Златополе	540. Богомил
459. Аламовци	498. Нова Надежда	541. Набожно
460. Старцево	499. Ябълково	542. Черепово
Казанлък	500. Горски извор	543. Изворово
Сливен	501. Мандра	544. Доситеево
Златоград	502. Орлово	545. Оряхово
461. Долен	503. Жълти бряг	546. Георги Добрево
462. Шаново	504. Книжовник	547. Момково
463. Твърдица	505. Царева поляна	548. Пъстрогор
464. Н. Махала	506. Стамболово	549. Левка
465. Кортен	507. Малево	550. Димитровче
466. Желю-войвода	508. Долно Ботево	551. Райкова могила
467. Драгоданово	509. Тънково	552. Мустрак
468. Тича	510. Черна могила	553. Присадец
469. Раково	511. Иваново	554. Филипово
470. Жеравна	512. Смирненци	555. Дервишка могила
471. Медвен	513. Криво-поле	556. Студена
472. Градец	514. Елена	557. Миладиново
473. Подвис	515. Динево	558. Дрипчево
474. Сунгурларе	516. Родопи	559. Планиново
475. Черница	517. Брягово	560. Българска поляна
476. Вресово	518. Белица	561. Хлябово
477. Козичено (Еркеч)	519. Пчеларово	562. Сакарци
478. Гюльовца	520. Черничево	563. Устрем
479. Лозарево	521. Черничино	564. Доброселец
480. Климанш	522. Попско	565. Орлов дол
Айтос	523. Гугутка	566. Светлина
481. Костен	524. Покрован	567. Овчи-кладенец
482. Каравано	525. Горно Луково	568. Скалица
483. Страцин	526. Долно Луково	569. Ген. Тошово
484. Горица	527. Сив кладенец	570. Малорад
485. Гълъбец	528. Драбишина	571. Бояджик
486. Русокастро	529. Хухла	572. Свети Илия
487. Порой	530. Камилски дол	573. Камен връх

574. Бояново	615. Синъоморец	647. (Яйлагюн)
575. Кирилово	616. Резово	648. (Чопкъой)
576. Попово	617. (Еникъой) Ставру-	649. (Ерменикъой)
577. Жребино	полис	650. (Йеникъой) (У.-К.)
578. Оман	618. (Кетеилик) Сатре	651. Карапасъль
579. Стефан Караджово	619. (Кърсарджа)	652. (Испетли) Спилеон
580. Горно Крушево	620. (Дерекъой) Пан-	653. (Кадъкъой)
581. Срем	дросос	654. (Дуванджово)
582. Мелница	(Малко Габрово)	655. Кемалкъой
583. Лесово	621. (Кушланли)	656. Кадънкъой
584. Крайново	622. (Чадърли) Стрими	657. (Софуларе)
585. Вълча поляна	623. (Караагачкъой)	658. (Адъраа)
586. Голям Дервент	Днони	659. Вайсал
587. Воден	624. (Каракуржали)	660. Сюлоулу
587. Горска поляна	625. (Чобанкъой)	661. Девлетианаагач
589. Желязково	626. (Калайджидере)	662. Кофчаз
590. Горно Ябълково	627. (Аткъой)	663. Ериклер
591. Факия	628. (Къзлар) Кизери	664. Дерекъой
592. Сливово	629. (Юсюк)	665. Кавакли
593. Белила	630. (Съчанли)	666. Йеникъой
594. Горно Буково	631. (Манастир) Мона-	667. Урум-бегали
595. Кирово	стири	668. Велика
596. Габър	632. (Голям Дервент)	669. Серген
597. Зидарово	Мега Дерион	670. Блаца
598. Извор	633. (Малък Дервент)	Пънърхисар
599. Росен	634. (Каяджик) Трияди	671. Ятрос
600. Черноморец	635. (Тахтаджик)	672. Визен
601. Ново Паничарово	636. (Дован-Хисар)	673. Пенека
602. Крушовец	Есими	674. Тарфа
603. Вършило	637. (Пишманкъой)	675. Ташъмюселим
604. Индже войвода	Песани	676. Пиргопол
605. Бяла вода	638. (Мархамли) Пеплос	677. Еии-махле
606. Звездец	639. (Балькъой) Мелия	678. Сатькъой
607. Моряне	640. (Домуздере)	679. Синекли
608. Бършлян	Нипса	680. Гуджук-сеймен
609. Стоилово	641. (Дервент) Авас	681. Сеймен
610. Заберново	642. (Бадома) Потамос	682. Чанакча
Малко Търново	643. (Булгаркъой)	683. Карабадър
611. Калово	644. (Теслым)	684. Юсюкъой
612. Кондолово	645. (Пишманкъой —	685. Хаджилар
613. Българи	Малг.)	686. Омурча(Чорлен-
ско)
614. Граматиково	646. (Лизгар)	

Дополнение: Недавно вышел из печати большой сборник А. П. Мартинов: Народописни материали от Граово. — СбНУ, С., 1958, XLIX. В предисловии (стр. XV) автор пишет: „С этнографически-диалектной точки зрения Граово разделяется на две части... Говор в северо-западной части сроден с трънским, говор в южной части имеет особенности радомирского“.

Э. И. ЗЕЛЕНИНА

**„ИЗВЕСТИЯ НА ИНСТИТУТА ЗА БЪЛГАРСКИ ЕЗИК“,
КН. IV, СОФИЯ, 1956**

Вышедший в 1956 г. IV том „Известий Института болгарского языка“ Болгарской Академии наук посвящен вопросам болгарской диалектологии. В нем помещены исследования, представляющие, как отмечается в предисловии, новый этап в развитии болгарской диалектологии. В связи с подготовительной работой к составлению болгарского лингвистического атласа секцией диалектологии Института болгарского языка БАН было поручено отдельным лицам провести монографические исследования отдельных говоров. Часть из этих исследований напечатана в данном томе. В последующих томах „Известий“ будут опубликованы монографии и по другим говорам.

Ответственный редактор, заведующий сектором болгарской диалектологии Института болгарского языка, проф. Ст. Стойков в предисловии к тому дает краткую характеристику помещенных в нем работ.

Он отмечает, что во всех работах большое внимание уделяется словарю.

В своем разборе этой книги мы будем останавливаться на каждой статье в отдельности, рассматривая статьи в той последовательности, в какой они идут в томе.

Статья Ст. Кабасанова „Говорът на с. Момчиловци, Смолянско“ (стр. 5—101) представляет собою описание (родного автору говора, относящегося по своим чертам к дент-

ральному родопскому (смолянскому) диалекту. Статья представляет большую ценность, так как по смолянскому говору, как и по другим родопским говорам, нет монографических описаний. Автор ставит перед собой цель — пополнить и исправить некоторые неполные и ошибочные сведения о смолянском говоре.

Во введении подробно и с большой любовью к своему родному краю автор описывает историю носителей говора, их быт и занятия в прошлом и теперь. Автор статьи по-новому подходит к подбору информаторов, привлекая не только старых носителей говора, но и совсем молодых, что дает ему возможность сравнивать новые явления, наблюдаемые в языке младшего поколения, со старыми.

В разделе фонетики автор подробно описывает звуковую систему говора, привлекая материал говоров и других сел Смолянской оконии, а иногда и всего родопского диалекта. По некоторым темам привлекается и материал неврокопского говора, описанного проф. К. Мирчевым. По наиболее важным вопросам приводятся высказывания известных исследователей родопских говоров Цонева, Милетича, Шишкова и др. Автор как бы обобщает весь имеющийся материал не только по смолянскому, но и вообще по родопскому диалекту. Этот раздел статьи вполне отвечает той задаче, которую поставил перед собой автор. Наиболее интересными звеньями звуковой системы говора являются звуки *б* (о широкое) и *ě* (е широкое), первый из которых выступает на месте *ж*, *а*, *ъ* и *ь*; второй — на месте *ѣ* и *а*. Автор подробно останавливается на звуке *б*, акустическая характеристика которого в литературе противоречива. Наблюдения самого автора подтверждают мнение проф. Л. Милетича и проф. Ст. Стойкова, что этот звук является не дифтонгом, как утверждают другие исследователи (Ст. Н. Шишков, Хр. Константинов, А. Т.-Балан и др.), а односоставным широким звуком.

Автор при описании звуков отталкивается от старославянского („староболгарского“ — у автора) языка, что приводит к смешению исторического и современного аспектов. Но

несмотря на это, раздел читается с большим интересом. Правда, у читателя не складывается четкого представления о современной звуковой системе смолянского говора.

Например, на стр. 25 автор особо рассматривает гласный *ə* на месте безударного *A*, приводя в качестве примеров и формы энклитических местоимений *ma*, *ta*, *sa*, в то время как, с точки зрения современной звуковой системы говора, *ə* здесь выступает не на месте *A*, а на месте *ō* в безударной позиции. Ведь автор сам на стр. 18, говоря об *ō* на месте *A* под ударением, в качестве примеров приводит энклитические местоимения *mò*, *tò*, *cò*, когда на них падает логическое ударение. Вне ударения они звучат как *ma*, *ta*, *sa*. И говорить об исчезновении палatalности предшествующего согласного в словах *ma*, *ta*, *sa* нет надобности.

Скорее об этом следует говорить в параграфе об *ō* на месте *A* под ударением.

Нельзя согласиться с авторским обозначением конечного безударного *e*. Автор пишет (стр. 23), что в говоре наблюдается тенденция к расширению конечного безударного *e*. Например: *mòmče*, *pìlę*, *kupòvamę*, *xòdèxte* и т. п. По определению автора, это особый звук *e*, средний между *ɛ*, (*e* безударным) и *ē* (*e* — широким), который трудно определить более точно. Сетуя на неясность звука, автор считает возможным обозначать его знаком *e*, т. е. так же, как обычное безударное *e*, так как этот звук якобы ближе к последнему, чем к *ē*. Однако с таким обозначением нельзя согласиться. Поскольку это особое безударное *e* встречается не только в конце слова, но и в середине, то оговорить все случаи его употребления трудно, следовательно, необходимо ввести для него особое обозначение, чтобы иметь возможность отличать его от обычного безударного *e*. Таким образом, в безударной позиции в говоре имеется два разных по качеству *e* и обозначать их следует по-разному. Упрощать транскрипцию здесь нет оснований. Прав был проф. Милетич, обозначив это *e* особым знаком *ē*¹.

¹ L. Miletic. Die Rhodopemundarten. Wien, 1912, стр. 107—108.

9 Болгарская диалектология, вып. 1

В разделе морфологии план сравнения с другими родопскими говорами, к сожалению, дан заметно слабее, а иногда сводится почти на нет. Это обусловлено, вероятно, до некоторой степени, скучностью опубликованного по этому разделу материала, так как старые исследователи говоров главное внимание уделяли фонетике. Раздел морфологии охватывает все части речи. Особенности в ударении и словообразовании даны отдельными параграфами. Наибольший интерес в разделе морфологии представляют особые членные формы, употребляемые с именами существительными, прилагательными и местоимениями. Как известно, характерной особенностью смолянского говора является наличие в нем так называемого тройного члена *-от* (*at*), *-та*, *-то*; *-ос* (*ac*), *-са*, *-со* и *-он* (*an*), *-на*, *-но*, который имеет определительное и строго указательное значение, при том этот член склоняется, имеет живые падежные формы, присоединяемые к падежным, также живым в говоре формам имен существительных, прилагательных и местоимений (например, род. п. м. р.—*чилёкаток*, *чилёканок*; дат. п., м. р.—*чилёкутуму*, *чилёкунуму*). С исчерпывающей полнотой дана интересная и сложная система форм местоимений. На стр. 49 говорится о форме притяжательных местоимений 3 л. мн. ч.—*хми*, общей для всех трех родов. Автор никак не объясняет этой формы и не приводит примеров. Вероятно, это форма дат. п. от личного местоимения 3 л. мн. ч., употребляемая как притяжательное местоимение. Вопрос о том, употребляются ли в качестве притяжательных местоимений и остальные формы дат. п. личных местоимений, т. е. наблюдается ли в говоре это обычное для болгарского языка явление, остается неясным, так как нигде в работе он не рассматривается. Создается впечатление, что употребляется лишь одна форма *хми*.

Параграф о глаголе отличается краткостью, но в общем он охватывает всю систему глагольных форм. В статье есть параграф о словообразовательных суффиксах. Правда, в нем даны преимущественно суффиксы существительных. Изучаемый говор представляет своеобразие в отношении суффиксов

с увеличительным и уменьшительным значением. Особенно интересно, что некоторые уменьшительные суффиксы могут сочетаться не только с именами, но и с глаголами, причастиями и с наречиями. Например: *чұкнатқо*, *л'үбәнқо*, *капналқо*, *гәричқо*, *доличқо*, *дрұчқо*, *отвәт'ко* и т. п. К сожалению, примеров дается мало.

В небольшом разделе „Заметки по синтаксису“ отмечены довольно интересные и важные синтаксические особенности говора — значения предлогов, особое употребление союзов, замена возвратного местоимения личным, вопросы порядка слов, обороты, в которых причастия на *λ*, *н* и *т* выступают в значении отглагольного существительного и заменяют старые инфинитивные конструкции, например: *Искàрвалу за ёло и пѝло (иэкарва само за едене и пиене)*.

Раздел „Словарные особенности“ также очень краткий. В нем отдельными параграфами даются старинные болгарские слова, сохранившиеся в говоре (*вòбел*, *кùэн'a*, *сòха* — подпорка, *клёт* — комната для хранения вещей, *клàда* — охапка сена, соломы, *крух* — кусок, комок и др.); слова иностранного происхождения: турецкие, греческие; слова, характерные для диалекта. Если в первых двух параграфах дается хотя бы перечень слов, то в последнем параграфе нет и этого, несмотря на его многообещающее название.

В приложенном к статье словаре насчитывается около 700 слов, снабженных пометами, указывающими на часть речи или на происхождение. Особо выделены староболгарские слова. В словарь включены, по утверждению автора, характерные слова, не встречающиеся в литературном языке или имеющие в говоре свое особенное значение, а также местные названия. Однако этот принцип автором не выдерживается. В словаре нередко встречаются слова, имеющие в литературном языке то же значение, но отличающиеся от литературных слов особенностями в словообразовании, звуковом составе и т. п. Например: *вèйке*, *брàзна*, *плèна*, *пèсн'a*, *ви-рùга* (*верига*), *вòтак*, *хàбò* (*аба*), *забàр'ам*, *зга* (*сега*), *ко-нòп'ал* и др. Особенно интересны в словаре говоре сохра-

нившиеся старинные болгарские слова, которых насчитывается довольно много.

К статье прилагаются образцы записей диалектной речи. Их довольно много (17), и они разнообразны по своей тематике. Важно отметить как их достоинство и то, что они записаны от людей разного возраста. Тексты записаны в общем хорошо, но все же встречаются ошибки в их записи. Довольно часто встречаются слова с непроставленным ударением, например, на стр. 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95. Неправильно записаны отдельные слова, например, *всичко* (стр. 89), *рабта* (91), *рабтеше* (94) и др. Кроме того, на качестве записи текстов оказались те недостатки транскрипции, которые были отмечены нами выше.

В конце статьи дана вполне удовлетворительная, необходимая в таких работах карта района.

Статья Ст. Кабасанова, таким образом, охватывает все стороны системы говора, правда, не в равной степени изученные автором. Сравнение с другими родопскими говорами, так умело проведенное автором в разделе фонетики, дальше отсутствует, хотя в разделе лексики оно дало бы, вероятно, интересные результаты. Тем более, что материал по словарю родопских говоров в литературе имеется¹.

Статья К. Попова „Говорът на с. Габаре, Белослатинско“ (стр. 103—176) является описанием родного автору говора, представляющего особый интерес ввиду того, что он относится к группе смешанных говоров, находящихся на границе между Западной и Восточной Болгарией и испытывающих, таким образом, на себе влияние разных диалектов. По своим чертам изучаемый говор, как и все говоры Белослатинской околии, относится к северо-западным *шт*, *жд*-говорам. Однако в нем имеются и восточноболгарские черты. Говоры Белослатинской околии основательно не изучены, и по ним почти нет печатных материалов. Поэтому данная статья представляет немалую ценность.

¹ См., например, „Родопски напредък“, год II—IX.

Из введения мы узнаем, что население с. Габаре и других соседних с ним белослатинских сел в своей массе пришло из Орханийской и Тетевенской околий 100—150 лет тому назад, особенно интенсивно переселение происходило после Освобождения. Материал по говору с. Габаре собирался автором статьи еще в 1933 г. Сбор материала был продолжен в 1952—1953 гг. Новые наблюдения дали автору возможность лучше разграничить старый (традиционный) говор от новых влияний и диалектных смешений. Давая во введении краткую характеристику изучаемого говора, автор привлекает при этом и материал соседних говоров. По словам автора, современный говор с. Габаре является единым и целостным, несмотря на наличие в нем черт, принадлежащих как северо-западным, так и северо-восточным болгарским говорам, общий перечень которыхдается во введении. Здесь же находим и список жителей с. Габаре и соседних с ним сел, у которых собирался материал для данной статьи, и карту Белослатинской околии. Из списка информаторов видно, что автор обследовал язык преимущественно старых жителей с. Габаре (може 50 лет нет, кроме одного мальчика 7 лет), хотя на стр. 105 говорится, что беседы велись с людьми разных возрастов.

Кроме того, в списке находим только одну женщину, остальные все мужчины. Как известно, мужчины хуже, чем женщины, сохраняют говор, так как больше выезжают из села, служат в армии и т. п. Их язык больше подвергнут внешним влияниям. Правда, в списке информаторов из соседних с Габаре сел находим людей разных возрастов и много женщин, но ведь материал из этих сел является лишь вспомогательным, а основным — материал из с. Габаре.

Первый раздел статьи посвящен фонетике говора с. Габаре. При описании звуковой и морфологической систем говора, отмечая то или иное явление, автор стремится, правда, не всегда последовательно, определить, какой чертой оно является, западноболгарской или восточноболгарской. Таким образом, оба раздела подчинены главной задаче статьи — по-

казать, что говор с. Габаре сочетает в себе разнодialectные черты. Автор при описании звуковой системы говора исходит из современного его состояния. Однако, когда есть необходимость, автор приводит и данные из истории языка. Например, рассматривая произношение звука ъ, автор касается вопроса о смешении носовых гласных, происходившем еще в среднеболгарский период (стр. 121).

В звуковой системе изучаемого говора сочетаются как северо-восточные черты (редукция гласных *a*, *o*, следы смешения носовых, ъ на месте ж, е на месте А, группы *шт*, *жд* и др.), так и северо-западные (е на месте ъ, слоговые *r* и *л*, особенности в области мягкости согласных и др.). В говоре наблюдается, как ее называет автор, редукция *e* в ъ—*съг'и*, *Ёэърото*, *късъл*, *срা�м_тъ_ъ*. Отмечен интересный случай лабиализации *a* в безударном суффиксе *аф>уф*—*глùпуф*, *глùпува*, *жѝлуф*, *кràстуф*.

Наибольший интерес в фонетике говора представляет система согласных. Прежде всего в говоре отмечены слоговые *r* и *л*. Наблюдаются интересные особенности в области мягкости и твердости согласных. Перед гласными *e*, *и*, в отличие от восточных говоров, согласные не смягчаются. Зато в известных позициях отмечаются сильно мягкие согласные *t*, *д*, *к*, *г*, *н* и *л*.

Сильная мягкость согласного *л* привела к замене его *й*. Например, *кайч*, *зёйе*, *недёйа*. Это явление широко известно в северо-западных говорах. Специально его исследовал проф. Ст. Стойков¹. Наблюдения К. Попова подтверждают выводы, сделанные проф. Ст. Стойковым: это явление новое, развившееся в западноболгарских говорах. Оно приобретает все большее распространение.

Сильная мягкость согласных *д*, *т* привела к замене их *к'*, *г'*—*грòз'е*, *цвèк'е*.

¹ Ст. Стойков. Едно ново фонетично явление в западните говори (замяна л с ѹ). — „Известия на Ин-та за български език“. София, 1952, кн. II.

Раздел фонетики вызывает некоторые замечания. Остается непонятным, почему в иностранных словах редукция гласных *a* и *o*, как утверждает автор, сильнее, в них они звучат как *ъ* и *у*. Ведь обычно заимствованные слова подчиняются фонетическим законам того языка, каким они заимствуются. Более вероятно и убедительно высказывание автора о том, что решающее значение в произношении редуцированных гласных *a* и *o* имеет характер предшествующих согласных (стр. 115). На стр. 121 говорится, что в безударной позиции произношение гласного *ъ* изменяется, но как оно изменяется, остается неизвестным. Автор даже не приводит примеров. В разделе не находит отражения вопрос о произношении безударных гласных в разных по отношению к месту ударения слогах.

Раздел морфологии, несмотря на свою краткость, охватывает все части речи. Особый интерес представляет форма род.-вин. падеж на *-à* родственных имен мужского рода, выступающая в том случае, когда они употреблены с определением, например: *мòа дедà, чичà ти* и т. п. Когда эти имена употребляются не только с определением, но и с предлогом, они оканчиваются на *ъ*, например, *ште_кàжа_на чичъ_ти* и т. п. Окончание *-ъ* в словах мужского рода — сравнительно редкое в болгарских говорах явление. К северо-восточным чертам относятся наблюдаемые в говоре членная форма м. р. *-ъ (-a)*, окончание *-ъ (-a)* в существительных ж. р. и в глаголах настоящего времени, частица будущего времени *ште (ше)*, местоимение 3 л. *той*. Из северо-западных диалектных черт в морфологии говора наблюдаются: окончание *-e* в формах мн. ч. многосложных существительных м. р., указательное местоимение *тòа, таà, товà* и др. Правильно объяснена автором форма вин. п. личного местоимения ж. р. *нèг'a (г'a)* как возникшая по аналогии с формами мужского и среднего рода *нèго (го)*.

Из таблицы форм личных местоимений (стр. 132) видно, что формы вин. п. личных местоимений *нàэе, вàэе* употребляются в говоре как формы дат. п. К сожалению, среди примеров, приводимых автором на стр. 138, и в текстах подтвер-

ждения этому нет. Хотелось бы, чтобы этот вопрос был более убедительно изложен в статье, так как употребление формы винительного падежа в значении дательной — очень интересное явление, оно встречается и в других болгарских говорах¹.

В третьем разделе статьи, посвященном ударению, рассматриваются основные акцентные группы, дающие ясное представление о системе ударения изучаемого говора. В акцентном отношении говор с. Габаре близок к северо-западным говорам. Для него характерен перенос ударения на начальные слоги.

В разделе „Синтаксични особености“ главное место занимают вопросы синтаксиса местоимений и порядка слов, в которых изучаемый говор близок к северо-западным говорам. Для него, например, характерна замена возвратного местоимения *свой* притяжательными *мой*, *твой*, *негов* и т. д.

Словарь, помещенный в конце статьи, насчитывает около 900 редких, характерных для говора слов, фразеологических сочетаний и местных названий. Однако в нем встречаются и не редкие, обычные слова, как *кàжа*, *нàмера*, *куностàс* и др. Слова снабжены пометами, указывающими на часть речи, на происхождение.

Жаль, что автор не произвел исследования лексического материала, а лишь представил его в виде словаря.

Материал словаря не менее важен, чем материал по фонетике и морфологии. Он мог бы дать много интересного и важного для характеристики изучаемого говора, особенно для его характеристики как смешанного говора, сочетающего в себе разнодialectные черты. Одной общей фразы (на стр. 111) о том, что в лексическом отношении говор с. Габаре стоит ближе к северо-западным говорам, недостаточно. Требуются доказательства этого. В словаре находим интересные в диа-

¹ Ср. *назе ни* — Цв. Тодоров. Гов. на г. Лом. — СбНУ, XXXVIII, 39; е г о ж е. С.-зап. български говори. — СбНУ, XLI, 1936, 280, 444; Гъюв. По говора в гр. Видин. — СбНУ, XIX, 21; *nas ni* — А. М. Селищев. Очерки по македонской диалектологии. Казань, 1918, стр. 199; *нас ни* — „Тракийски сб.“, VI, стр. 41.

лективном отношении слова: *нацàк*, *опанцàк*, *сòба* (стая), *стòка* (добитък), *рùба* (дрехи), *пце* (куче) и др. Встречаются своеобразные для говора слова — *цъкли* (очила), *прòтък* (решето) и др. В общеславянском плане интересны слова: *млàта* (бия, бълскам), *мъна* (чукам коноп), *пце* (куче), *рудàф* (червен) и др. Следует заметить, что в словаре дается недостаточно примеров. Есть случаи, когда слова даются без ударения (на стр. 152, 153, 155, 165, 170 и др.).

Приложенные к статье тексты отличаются односторонностью тематики (из шести текстов — четыре сказки) и записаны почти все они от одного человека. Это серьезный недосмотр автора. Есть недостатки и в транскрипции текстов. Например, одинаково записаны безударные гласные в первом и во втором и так далее предударном и заударном слогах. Примеры: *окòло три гòдини* (176); *Освободèте г'а* (176); *сùбашата* (176) и др.

Статья Г. Христова „Говорът на с. Нова Надежда, Хасковско“ (стр. 177—253) представляет собой описание родного автору говора.

Из краткого введения узнаем, что с. Нова Надежда (старое название Гердима) было основано очень давно. Соседние села — Александрово, Узунджово, Черногорово, Воден, Райново, Златополе, Брод, Димитровград (с. Раковски) имеют говор одинаковый с говором с. Нова Надежда. Таким образом, данная статья дает нам сведения о говорах целой группы сел Хасковской околии. К сожалению, во введении ничего не сказано о методах сбора материала, нет и списка информаторов. Остается неясным, изучался ли ранее описываемый говор.

Первый раздел статьи посвящен описанию фонетической системы говора с. Нова Надежда. Звуки описываются кратко, но вполне ясно. Следует отметить, что в статье Г. Христова разграничиваются планы синхронический и диахронический. Изменения, произшедшие в звуках (рефлексы старых звуков) и современное состояние звуков рассматриваются в отдельных параграфах. Это выгодно отличает данную статью от двух предшествующих.

Характерной чертой фонетики говора является редукция безударных гласных *a*, *o* и *e*. В нем наблюдаются такие интересные явления безударного вокализма, как 1) переход безударного *e* в 'ъ, происходящий, как правило, на конце слова и в конечных закрытых слогах (*pràs'ъ*, *mòm'ъ*, *cètn'ъ*, *glàd'ъn*, *pèp'ъl*); 2) переход безударного *i* в 'ъ в суффиксе -ин (*bàb'ъn*, *bòlgъr'ъn*) и в глагольных формах (*xòd'ъl*, *tùr'ъl* и т. п.). Звук *e* в безударном положении переходит также и в *i*. Автор пытается установить правила этой двоякой редукции гласного *e* и идет, нам кажется, по правильному пути, связывая это явление с ассимилятивным воздействием последующего слога.

В говоре развито явление лабиализации гласных переднего ряда *e*, *i*. Отмечен интересный случай прояснения звука ъ в суффиксах (*ж'ъltòk*, *б'ъltòk*), в местоимениях *tō*, *nō*, *sō*, (а также в словах *гром*, *зимòска*), но это, на наш взгляд, следовало бы рассматривать в параграфе о рефлексах старых звуков.

Другой характерной особенностью фонетики изучаемого говора является произношение 'а на месте б под ударением независимо от качества последующего согласного (*б'ál* и *б'áli*, *л'átu* и *л'át'm'ъn*), но в конце слова б произносится как *e* (*d'wè*, *k'édè*). Отсутствует также и чередование на месте этимологического *a* после щипящих и *j* (*ж'ába* — *ж'ábi*). В связи с сильной степенью редукции в говоре наблюдается выпадение безударных гласных. Этот вопрос рассматривается автором подробно, с перечислением всех случаев выпадения гласных.

В области согласных наибольший интерес представляют согласные *v* и *f*, которые ввиду своего особого образования (они являются в говоре билабиальными) претерпевают различные изменения, в зависимости от положения в слове. Перед гласными *o*, *u* согласный *v* достигает высшей степени лабиализации и выпадает (*бл*, *dsъk*, *уда*). Большое внимание автор уделяет мягкости согласных, приводит много примеров, в том числе на случаи ассимилятивной мягкости и мягкости конеч-

ных согласных. Следует особо отметить стремление автора объяснять встречающиеся в говоре непоследовательности.

В разделе фонетики встречаются некоторые неясности. Так, на стр. 179 говорится, что степень редукции *a* различна у различных носителей говора. Иногда редуцированное *a* почти совпадает с гласным *ъ*. К сожалению, автор не пишет, когда это происходит. Не проясняют этого и приведенные примеры, так как в них эти случаи отсутствуют. Так и остается неясным, чем обусловлена различная степень редукции гласного *a*. По всей вероятности, здесь имеет значение положение безударного слога, в котором выступает гласный *a*, по отношению к месту ударения. Остается неясным и одинаковое произношение гласного *e* в первом и во втором предударных слогах. Например, в словах: *бъръкът*, *гъбъръд'съм*, *тъстъмъл*, даваемых на стр. 179. Ничего не сказано о том, как произносится безударный *ъ* (стр. 181). Нам кажется, что вопросы безударного вокализма должны были быть в центре внимания автора и рассмотрены им более тщательно, так как на стр. 182 автор сам отмечает редукцию безударных гласных как одну из характерных черт фонетики говора с. Нова Надежда.

Следующий раздел статьи посвящен ударению. Нам кажется, что было бы лучше, если бы этот раздел следовал, как и в предшествующих статьях, за разделом морфологии. Для говора с. Нова Надежда характерен перенос ударения на первый слог в глагольных формах 1 л. ед. ч. настоящего времени и в повелительном наклонении независимо от приставки. Например: *нàпиш'a*, *нàб'ъри*, *нàб'ър't'ъ* и т. п.

В разделе морфологии рассматриваются все части речи. Кратко даны предлоги, союзы и частицы. Особый интерес представляет форма существительных ж. р. на *-ъ*, выступающая тогда, когда существительное употреблено с членом. Например: *вратъта*, *жънъта*, *мътлъта*. В нечленных формах выступает окончание *-а* — *врата*, *жъна*, *мътла*. По аналогии образованы формы от существительных на согласный. Например: *султъ*, *нъштъ*, *кръфтъ*. Много места уделено место

имениям. В системе личных местоимений особый интерес представляет сохранение форм дательного падежа — *нёму*, *нам*, *вам*, *т'ам*, правда, у старых носителей говора (преимущественно у женщин). По аналогии с аналитическими формами *на нас*, *на вас* и т. д., как объясняет автор, с предлогами стали употребляться и формы дательного падежа *на нёму*, *на нёхи*, *на нам* и т. д. Но винительные формы с предлогами, отмечает автор, совсем почти вытеснили дательные формы. К сожалению, Христов оставляет без объяснений другие интересные явления в области личных местоимений. Например, форма дательного падежа ж. р. *нёхи*, как это видно из таблицы на стр. 199, вытеснила, видимо, полностью форму винительного падежа, так как последняя в таблице отсутствует. Доказательством того, что форма винительного падежа ж. р. была в говоре, но утратилась, является сохранившаяся краткая форма винительного падежа — *га*. В других формах личных местоимений этого не произошло. Можно предположить, что в процессе утраты формы винительного падежа ж. р. сыграла роль конкуренция ее с формой м. р. — *нёга*, так как, судя по краткой форме (*га*), соответственная ей полная форма должна быть, вероятно, *нёга*. Если сравнить формы других категорий местоимений говора, например, форму дательного падежа вопросительного местоимения *ком* (стр. 203), неопределенного — *н'акум* (стр. 204), определительного — *с'акум* (стр. 204), вытеснивших также почти полностью формы винительного падежа, то можно заметить, что системе местоимений говора свойственна общая тенденция к утрате форм винительного падежа и замене их формами дательного падежа, утратившими свое собственное значение. В свете этого следует по-иному, чем это делает автор статьи, объяснить возможное в говоре употребление формы дательного падежа личных местоимений с предлогами. На наш взгляд, здесь налицо замена ими формы винительного падежа, правда, пока только в сфере его употребления как общего падежа, хотя в формах женского рода этот процесс пошел дальше, он охватил и сферу прямого дополнения. И неизвестно, можем ли мы, как

это делает автор, в данном случае говорить о вытеснении дательных форм винительными. К сожалению, мы располагаем лишь материалом данной статьи, и поэтому нам трудно делать какие-либо окончательные выводы.

В параграфе о личных местоимениях отмечены интересные явления из области их синтаксиса: замена возвратного местоимения *себе* личным, употребление формы *си* как *dativus eticus*. Говору свойственны указательные местоимения, выражают разную степень близости предметов по отношению к говорящему (*сō*, *тō*, *нō*).

В главе о глаголе дана четкая классификация глагольных форм, иллюстрируемая большим количеством примеров. И здесь, как и в разделе фонетики, автор стремится объяснить каждый особый случай формообразования. В говоре отмечена частица будущего времени *эъ* и простая форма условного наклонения с суффиксом *шъм* (*пiшъм*, *йашъм*), встречающиеся в болгарских говорах сравнительно редко.

В конце статьи даются выводы в виде 17 основных особенностей описанного говора.

К статье приложен довольно большой словарь, объемом в 1400 слов. Оформлен словарь по типу словарей в двух предшествующих статьях. Разница состоит только в том, что к нему нет предисловия. В словаре говора заметно много турецких слов. Встречаются слова, интересные в общеславянском плане. Например: *нугà* (нога), *жèрда* (основной прут, вокруг которого плется корзина), *куш'àк* (деревянный пояс на стенах старых построек), *нафàдъм* (находить), *пр'à* (наре-
чие — очень).

Интересными в диалектном отношении являются слова *клин* (баница), *кàпа* (шапка), *пàтàм'* (картоф), *лàхна* (зеле), *кърпùза* (диня), *үш'ник* (обеца), *глашник* (годеник), *блак* (сладък), *бàцкъм* (целувам), *биндѝсшъм* (харесвам) и мн. др.

Приложенные к статье Г. Христова диалектологические тексты (всего их шесть) отличаются разнообразием тематики. Важно отметить, что они записаны от людей разного возраста. Записаны тексты в общем хорошо. Вызывают лишь

недоумение разные способы передачи безударных слов. Например, в первом тексте, да и то лишь в первой его половине (стр. 249), они соединены с ударенными словами посредством дужек, а в последующих текстах они пишутся иногда слитно, например: *нимужъ* (249), *фтвà wr'ам'ъ* (251), иногда раздельно, например: *ни пàдъм* (249), *ф ниd'аl'ъ* (251), а иногда и с дужкой, например, *ф_сèлу* (251). Автору статьи следовало бы избрать один из этих трех способов и последовательно его провести. Изредка встречаются слова с непроставленным ударением (стр. 250, 251, 252 и т. д.).

Статья „Говорът на с. Говедарци, Самоковско“, авторами которой являются Ст. Стойков, К. Костов, П. Ванкова, Г. Георгиев, Ж. Желев, А. Кириев, Р. Новачкова и Й. Пенчев, посвящена описанию говора двух слившихся сел: Говедарци и Доспей Махала.

Во введении говорится, что с. Говедарци основано еще в XVI в. турками, поселившими здесь своих крепостных болгар. Село Доспей Махала основано в XVII в. переселенцами из с. Доспей, Самоковско. Говор этих двух сел является западноболгарским, относящимся к самоковскому диалекту. Данная статья является первым его описанием, ранее он никем не изучался, и по нему нет никаких опубликованных материалов.

Следует особо подчеркнуть, что данная статья представляет собой коллективный труд. Группа диалектологов — научных сотрудников Института болгарского языка во главе с профессором Ст. Стойковым в течение месяца летом 1954 г. занималась изучением говора названных сел. Собиратели проводили первичную обработку материала на месте. Это позволяло им проверять все спорные случаи. Материал собирался от лиц разного возраста, что видно из прилагаемого списка информаторов.

В разделе фонетики, как и в рассмотренной выше статье Г. Христова, строго разграничены современное состояние звуковой системы говора и произошедшие в ней давние изменения. Раздел делится на два подраздела: А. Характерные

особенности современной звуковой системы и Б. Изменения в звуковой системе.

Одной из характерных особенностей звуковой системы описываемого говора является отсутствие редукции безударных широких гласных *a*, *e*, *o*. Они произносятся почти одинаково и под ударением и вне ударения. Случай, когда встречается *у* вместо *о* после согласных *г*, *к* (*нòгу кòлку*), — результат не редукции *о*, а ассимилятивного воздействия согласных *г*, *к*. Большое внимание в статье уделено вопросу мягкости согласных. Мягкими в говоре являются согласные *л'*, *н'*, *к'*, *г'* и *х'*, причем они выступают не только перед гласными заднего ряда, но и перед гласными переднего ряда. Характерной особенностью говора является группа *цър* (*църга*, *църква*, *цървèн*). Подробно рассмотрен вопрос о сочетаниях *ър*, *ъл*. Говору свойственны сочетания *ръ* и *лъ* не только в односложных, но и в многосложных словах. У молодежи отмечено *р*: *врх*, *грло*, *бркам* и т. п. В говоре широко распространено выпадение согласного *х* в начале слова, в середине слова перед гласной и в интервокальном положении. Ничего не говорится о судьбе *х* на конце слова. Правда, в разделе морфологии (стр. 282) приводятся редкие случаи утраты конечного *х* в формах аориста (*висò*, *идò*). Следует заметить, что в разделе фонетики слишком мало внимания уделяется гласным. По существу никакой характеристики этих звуков не дается. В параграфе о согласных также встречаются краткие и неясные определения. Например, на стр. 260 сказано, что мягкое *л* перед гласным *и* встречается в некоторых глагольных формах. Следовательно, это явление имеет ограниченное распространение. В таких случаях, нам кажется, исследователь должен более точно определить сферу распространения явления, вернее, перечислить все случаи, когда оно встречается, а не ограничиваться замечаниями общего характера. Имеются неточности также и при рассмотрении мягкого *н*. Следовало бы проверить произношение всех слов с исконной мягкостью, так как наблюдается непоследовательность в их произношении. Остается неясным, какое *л* в слове *сол* — мяг-

кое или твердое. На стр. 260 говорится, что в говоре есть полумягкие согласные и их больше (10), чем мягких (5), но неизвестно, в какой позиции они выступают, не дается даже примеров. Следует заметить, что вообще в разделе фонетики примеров приведено недостаточно.

Параграф о фонетических изменениях в иностранных словах слишком краток, и в нем идет речь почему-то только о новейших заимствованиях.

В разделе морфологии довольно полно рассматривается образование форм мн. ч. существительных. Нам кажется, что нет оснований давать образование мн. ч. от двусложных и многосложных существительных м. р. отдельными параграфами, так как никаких различий между ними в образовании мн. ч. нет. Система местоимений дана кратко. В системе личных местоимений интерес представляют формы на *-ка* (не только *йázекa*, *тýzекa*, *мénекa*, *тèбекa*, но и *н'íекa*, *вíекa*), употребляемые обычно при логическом ударении. В говоре сохранены формы дательного падежа личных местоимений во всех лицах, родах и числах, но они встречаются чаще у стариков. Новыми в говоре являются аналитические формы дательного падежа. В качестве местоимений 3 л. выступают местоимения *он*, *она*, *онò*, *они*.

Глава о глаголе написана подробнее, чем в других статьях сборника. В ней есть параграфы о виде глагола, о пересказывательном наклонении, об отглагольных существительных. Правда, в ней ничего не говорится об условном наклонении. В говоре наблюдается разнообразие в окончаниях 1 л. ед. ч. и 3 л. мн. ч. настоящего времени глаголов. Большинство глаголов в 1 л. ед. ч. оканчивается на *-м*, но часть глаголов оканчивается на *-а*, это преимущественно приставочные глаголы совершенного вида. Окончание *-у* имеют глаголы *нёчу* и *мòгу*. В 3 л. мн. ч. известны три окончания: *-ат* (*йат*), *-аат*, *-аа*. Интерес представляет окончание *-аа*, но, к сожалению, авторы его не поясняют. Будущее время глагола образуется с помощью частицы *че*, при отрицании — *нёче* и *нёма*.

В конце раздела даны кратко наречия, предлоги, союзы,

частици и междометия. Интересни предлоги *вос* (*нагоре по*) и *нис* (*надолу по*). Более широкое употребление, чем в литературном языке, имеют предлоги *на* и *по*.

В разделе о синтаксических особенностях рассматриваются особенности в согласовании, случаи двойного подлежащего и дополнения, выражение притяжательных отношений, вопросы порядка слов. Отмечено, что порядок слов в предложении обусловливается ритмом речи.

Раздел „Речниково особености“ состоит из пяти параграфов. Отдельными параграфами даются турецкие и греческие слова. Особо выделены новые культурные слова.

В конце статьи дан словарь объемом около 800 слов. Оформлен он так же, как и словари в предыдущих статьях тома. В отношении лексики говор не отличается существенно от остальных западных говоров.

Приложенные к статье диалектологические тексты (всего их десять) записаны от людей разного возраста, они отличаются разнообразием тематики. Записаны тексты в общем хорошо, но иногда встречаются ошибки в записи. Например: *сос дръвото* (333), *сос деда ми* (336), *от грип, от грип* (337), *отбъем* (337) и др. В текстах наблюдается явление озвончения согласного *t* в приставке *от* (*одвадъх се* — 334) и в предлоге *от* (*од них* — 338), не нашедшее отражения в статье. Кроме того, в текстах встречается форма род.-вин. п. от родственных имен м. р. (например: *мда деда; сос деда ми* — 336), также оставшаяся вне внимания авторов статьи.

Статья Ст. Стойкова „Дневно състояние на еркечкия говор“ (стр. 339—367) посвящена говору с. Козичено (бывш. Еркеч) Бургасского округа. Еркечский говор охватывает также с. Гулицу Варненского округа и ряд сел в Бургасском, Варненском и Коларовградском округах, образованных выселенцами из этих двух сел. Об еркечском говоре есть печатные сведения, относящиеся еще к началу XX в.¹ С тех пор не

¹ Л. Милетич. Старото българско население в североизточна България. София, 1902, стр. 38—39; е г о ж е. Das Ostbulgarische... Wien, 1903.

публиковалось по нему никаких языковых или фольклорных данных.

Автор данной статьи посетил в 1951 г. с. Козичено (Еркеч) с целью изучения современного состояния этого одного из самых интересных болгарских говоров. Проф. Ст. Стойковым был собран материал, дающий возможность установить современный облик еркечского говора и сделать интересные выводы относительно тех перемен, которые произошли в нем за последние пятьдесят лет. Старые исследователи еркечского говора выделяли в нем две характерные особенности: 1) так называемый ударенный квантитет, т. е. произношение гласных под ударением с долготой, и 2) особое широкое *e* (ê). Поэтому Ст. Стойков в своей статье в первую очередь останавливается на этих двух вопросах.

Наблюдения Ст. Стойкова показывают, что в современном говоре с. Козичено долгота гласных звуков под ударением отмечается лишь у носителей традиционного говора, главным образом у старых женщин. Эта долгота, однако, не столь выразительна, она лишь в полтора раза превышает долготу ударенных гласных в литературном языке. Поэтому с полным правом можно сказать, что в современном говоре с. Козичено встречаются лишь удлиненные гласные, но не долгие. Ст. Стойков отмечает далее, что это удлинение гласных не имеет фонематического значения. Его следует рассматривать лишь как особенность ударения, которое в данном говоре более сильно, чем в литературном языке. Но само ударение по своему характеру является в говоре обычным для болгарского языка, динамическим.

Это удлинение гласных, пишет Ст. Стойков, не является также остатком праславянского количества, как это считали старые исследователи еркечского говора — проф. Л. Милетич¹

стр. 150—157 и Г. Георгиев. Еркечаните и техният говор. — „Известия на Семинара по славянска филология“, кн. II, 1907, стр. 144—145.

¹ L. Miletić. Das Ostbulgarische..., стр. 152.

и его ученик Г. Георгиев¹, а есть позднейшее явление, развившееся в самом говоре в связи с особым характером ударения, как правильно считал проф. Цонев². Сильное динамическое ударение обыкновенно ведет к значительной протяженности гласных, которая может перейти и в долготу. Подобное удлинение гласных под ударением встречается и в других болгарских диалектах. У мужчин, выезжавших из села, и у молодого поколения долгота почти отсутствует. Таким образом, это старое явление постепенно исчезает, в конце прошлого века оно было более выразительно, как это фиксировал Л. Милетич. Но уже в начале этого века, отмечал Г. Георгиев³, оно начало исчезать. Интересно, — пишет Ст. Стойков, — что эта характерная особенность еркечского говора исчезает под влиянием окружающих говоров и отчасти литературного языка. Носители говора стремятся избегать этой особенности, резко отличающей их говор от соседних говоров, с тем чтобы избежать насмешек. Проф. Ст. Стойков замечает, что подобные явления в диалектах встречаются довольно часто.

Второй характерной особенностью еркечского говора является ē — особое широкое открытые е. Этот гласный встречается только под ударением на месте старых гласных ѣ, а, ъ и ъ, с одной стороны, и ꙗ в положении перед мягким слогом, с другой. Например: ёба, ёшта, ꙗт, бёрэм, ꙗстро, сём, врёме, слёпи и т. п. В соответствии с этим двояким происхождением гласного е Л. Милетич определяет два вида широкого е, считая их отдельными самостоятельными звуками: ä и ё⁴. Вслед за Л. Милетичем и Г. Георгиев различает два вида широкого е, обозначая их, однако, одним знаком -ä⁵. Ст. Стойков в результате своих наблюдений над еркечским говором также установил два вида е — один из них ближе

¹ Г. Георгиев. Указ. соч., стр. 178—181.

² Б. Цонев. История на български език, т. III, София, 1937, стр. 207, 267.

³ Г. Георгиев. Указ. соч., стр. 180, 198.

⁴ L. Miletic. Das Ostbulgarische..., стр. 152, 154.

⁵ Г. Георгиев. Указ. соч., стр. 182.

к гласному *e*, другой — к гласному *ъ*, но они не имеют связи со старыми гласными. Более узкое (близкое к *e*) *ē* встречается преимущественно у носителей традиционного говора, а более широкое *e*, с известным оттенком *ъ*, встречается у молодых. Эти два вида широкого *e*, однако, не являются самостоятельными звуками, а лишь позиционными вариантами одной и той же фонемы.

Перед широким *e*, выступающим на месте *ѣ*, пишет Ст. Стойков, согласная всегда мягкая, а перед *e* на месте *Ѣ*, *ѧ*, *ъ* и *ь* она обычно твердая (*вр'ѣме*, *м'ѣсец*, но *мѣш*, *сѣбути*, *вѣлна*, *сѣм*). Это отмечал и Милетич¹. Он, однако, не дает правильного объяснения мягкости согласных перед *e* из *ѣ*, ошибочно связывая ее с характером *e* широкого, которое, по мнению Ст. Стойкова, не оказывает смягчающего действия на предшествующие согласные. Мягкость согласного в данном случае более старая, имевшая место еще до перехода *ѣ* в *e*. Этот свой взгляд Ст. Стойков убедительно подтверждает случаями мягкости согласного перед *ē* из *Ѣ* в существительных женского рода *zem'ѣ*, *кладн'ѣ* *пепел'ѣ* (ср. староболг. *землꙗ*, *кладнꙗ*). Если же перед *ē* нет старой мягкости, оно не смягчает предшествующий согласный.

Далее Ст. Стойков останавливается на образовании *ē*. Этот вопрос не нашел ясного разрешения в указанных работах Милетича и Георгиева. Ст. Стойков подробно и всесторонне определяет *ē*, отметив как важную особенность его образования сравнительно больший челюстной угол, чем при образовании обычного *e*.

Широкое *e* в современном еркечском говоре, по наблюдениям Ст. Стойкова, встречается в языке всех поколений. Его последовательно употребляют не только носители традиционного диалекта, но и лица, речь которых носит следы влияния литературного языка.

Помимо двух отмеченных особенностей, в статье рассматриваются и другие фонетические и морфологические особен-

¹ L. Miletic. Das Ostbulgarische..., стр. 152, 153.

ности еркеческого говора. Наиболее подробно автор останавливается на замене согласного ϕ согласным x . Это интересное фонетическое явление наблюдается в говоре во всех позициях — в начале, в середине и в конце слова: *хес* (*фес*), *хуа* (*овуа*), *сохрà* (*софра*), *кax'àx* (*кафяв*), *гн'áx* (*гняв*).

Наблюдалася в еркеческом говоре замена $\phi > x$, пишет Ст. Стойков, дает возможность сделать интересные выводы, имеющие общее теоретическое значение для выяснения тех путей, по которым происходят фонетические изменения в языке. В начале этого века эта замена имела место в еркеческом говоре как ограниченное комбинаторное явление (на это указывают примеры на $\phi > x$ из работ Милетича и Георгиева). Позднее случаи с $\phi > x$ увеличиваются, и в настоящее время это явление постепенно превращается в фонетический закон. Замена ϕ согласным x в еркеческом говоре является прямым последствием артикуляционных изменений, прошедших в согласном ϕ при определенных фонетических условиях — в начале и в конце слова, где артикуляционная сила вообще слабее. Переход ϕ в x осуществляется через промежуточную стадию — билабиальное (ϕ), выступающее некоторое время как вариант фонемы x , а затем оно заменяется x . В дальнейшем этот процесс приведет к полнейшему выпадению согласного ϕ из звуковой системы говора. Ст. Стойков проводит детальный анализ явления замены ϕ согласным x на большом фактическом материале, записанном от лиц разных возрастных групп и содержащем много вариантов. Он делает тонкие наблюдения над этим разноречивым материалом, справедливо отмечает, что говор никогда не бывает абсолютно единым во всех своих формах. В нем постоянно встречается множество дублетных форм, существующих одна возле другой и совсем не мешающих ему выполнять свою роль средства общения между людьми. Отмеченное явление $\phi > x$ встречается и в других болгарских говорах (фракийских, балканских, коларовградском), но в еркеческом говоре оно не является следствием диалектного влияния, а возникло в результате самостоятельного развития говора.

Ст. Стойков анализирует и лексический материал. Он приходит к выводу, что в отношении лексики еркечский говор особенно близок к коларовградскому говору. Отмечается значительная близость еркечского и коларовградского говоров с фракийскими говорами. Эта близость, по мнению Ст. Стойкова, не случайна. Но причины этой близости пока еще не выяснены.

Итак, наблюдения, произведенные в с. Козичено спустя полвека после наблюдений Милетича и Георгиева, позволяют Ст. Стойкову сделать интересные выводы относительно развития еркечского говора. Хотя за последние 50 лет, отмечает Ст. Стойков, в еркечском говоре не произошло значительных изменений, однако известные, главным образом фонетические изменения в нем наблюдаются. Одни из них, как утрата ударенного квантитета и замена широкого *e* чуждой говору гласной *ə*, происходят под влиянием внешних причин.

В конце статьи Ст. Стойкова помещен словарь говора с. Козичено, насчитывающий около 340 слов. В словаре приводится большое количество примеров. К статье приложены четыре очень хорошо записанных текста и одна песня.

Статья И. Кънчева „Таен зидарски говор от с. Смолско, Пирдопско“ (стр. 369—410) посвящена языку каменщиков родного автора села. Статья состоит из введения и четырех разделов, в которых автор рассматривает главным образом лексические особенности говора каменщиков. К статье приложены словарь (около 400 слов) и тексты. Во введении автор подробно останавливается на происхождении жителей села Смолско, на экономических причинах, способствовавших развитию в селе профессии каменщика, на связях каменщиков села Смолско с населением не только окрестных сел, но и всей Средней Горы.

В статье дается тематическая классификация лексического материала, определяется происхождение слов. Большую часть слов говора каменщиков составляют слова болгарского происхождения (македонские, западноболгарские и местные слова с измененным или переносным значением). Дальше по числу

идут албанские слова, затем греческие, турецкие, румынские, цыганские и др. Автор проводит сравнение изучаемого говора с говорами каменщиков из других сел и краев и приходит к выводу, что говор каменщиков с. Смолско является одним из наиболее богатых говоров каменщиков Болгарии и Македонии. Он относится к группе говоров, распространенных в Родопах преимущественно у переселенцев из юго-западной Македонии.

Автор статьи „Цигански думи в българските, тайни говори“ (стр. 411—425) К. Костов известен своими работами по болгарской диалектологии и, в частности, по профессиональным говорам¹, а также своей статьей по цыганскому языку². В данной статье К. Костов ставит своей целью выявить цыганские элементы в тайных болгарских говорах на основе имеющихся по ним печатных материалов. В начале статьи автор останавливается на вопросе о заимствованиях из цыганского языка, имеющих место в социальных говорах различных языков. Этому способствовали, как отмечает К. Костов, прежде всего сам способ жизни цыган и их специфические профессиональные занятия (торговля лошадьми, склонность к музыке и т. п.).

Далее К. Костов перечисляет в алфавитном порядке все установленные им цыганские слова в болгарских тайных говорах. По каждому слову он приводит не только болгарский материал, но и большой материал по тайным говорам многих других языков. К. Костов дает объяснение всем особенностям формам слов, полемизирует с другими авторами по вопросу этимологии слов.

Автор статьи приходит к выводу, что цыганские элементы в болгарских тайных говорах немногочисленны. Исключение составляет язык скрипачей, в котором наблюдается сравни-

¹ К. Костов. Италиански думи в професионалния говор на българските обущари.— „Български език“, кн. 3, 1953; е го же. Няколко пряко заети италиански думи в говора на българските каменоделци.— „Езиковедски изследвания в чест на академик Стефан Младенов“. София, 1957.

² К. Костов. Върху произхода на циганите и техния език.— „Български език“, кн. 4, 1957.

тельно большое число цыганских слов. Цыганские слова в болгарских тайных говорах, пишет К. Костов, не претерпели особенно значительных изменений как в своем значении, так и во внешнем облике. Отмечаются изменения лишь в ударении и в роде.

В томе помещена рецензия на издание Института славяноведения Академии наук СССР „Статьи и материалы по болгарской диалектологии СССР“ (вып. 1—7, Москва, 1950—1955) под названием „Нови проучвания на българските говори в Съветския съюз“ (стр. 427—483), принадлежащая перу проф. Ст. Стойкова.

В рецензии дается всесторонний и тщательный разбор всех опубликованных в указанном выше издании статей, из которого авторы рассмотренных статей могут извлечь много полезного для своей дальнейшей работы.

В конце тома публикуется библиография по языкоznанию за 1953 г., составленная Е. Ивановой.

Итак, рассмотренный нами четвертый том „Известий Института болгарского языка“ Болгарской Академии наук представляет собой сборник разнообразных по своей тематике и различных по своему стилю статей по болгарской диалектологии, каждая из которых имеет свою научную ценность.

В заключение следует сказать, что сборник в целом является крупным вкладом в дело изучения ценных для науки данных болгарских говоров. Выпуск данного сборника статей знаменует собой новый этап в развитии болгарской диалектологии — этап организованного изучения болгарских говоров, руководимого языковедческим центром в Болгарии — Институтом болгарского языка.

ТЕКСТЫ¹

Гáту ѹскаш да ѹраниш бўби, ше зéмеш сéмеш бўбену и ше го тўриш ф къшти на тóплу ше сидí трí чéтир¹ дéн'a и ше излúпи бўби. Ги ѹраним три пýти ф ден'ó, тиј јид¹т лýсти от сакамéнци, и мàжем ф нидéл'ата pu идýн пýт¹ да просвëжàваме ф къшти. Тօгàс раствëт не болèјат. И ги ѹраним трíјсе дéн'a. Тиј сп'yt kàta нидéл'a по идýн сън. Три пýти сп'yt по идýн ден¹ и по инá нош чéтвëрт'uf сън сп'yt три дéн'a и три ношти хич не мръдат. Гáту стáнат тօгàс ги ѹrаним сíлну как тиј мòгат да из'адат тօгàс са получàвà չùбава копрýна. От три кíли пýлки са получàвà трýста и пидисè грàма копрýна. Тօгàс от нèја мòжеш да тачёш кòту ѹскаш стáва красиf плат.

Записано у А. Великовой, 44 лет,
с. Кирсово МССР (5),
август 1948 г.

Ас ше мòја да ráскажа, кък напráих библиатéката. Фъф фиврál' мéхиц ас је пријèх ут инò мумýчи дèту сìчкити книги б'áха свързани фъф идýн дулàп' н'амаши къшта, дèту тр'áба да бъди библиотéката. Ас пудбрáх хўбава къшта фъф сридаta

¹ В „Статьях и материалах по болгарской диалектологии“, начиняя с данногого выпуска, будут публиковаться тексты, записанные участниками диалектологических экспедиций по составлению „Атласа болгарских говоров в СССР“, М. 1958. К каждому пункту, в котором записаны тексты, в скобках дается его номер на картах „Атласа“.

на сéлоту, дéту минаяват и са збýрат млóгу хóра. Фъф къштата, дéту ја удрáх за библиотéка, т'a бéши сат ини гóли ст'ани. Сéтн'a ас сас мόјата сýла намéр'ах чирвéна пръс, ја замáзах и пудíр три дéна кату иссéхна, намéр'ах кирéч, ја бил'осах. Сéтнин'ка намéр'ах партрéти на нашти вождý, сéтн'a распóлóжих книгити пу уddéли: политíчскити башкá, худóжествинити башкá, на дицáта башкá. С пýрвиа ден в библиотéката хóра да читéт книги. Сéтн'a ас хóд'ах на сáбрáниити ф калхóза пумéжу мумíчихтa и мунчéтахтa и пу стáрити хóра раскáзвах им, каквí книги има фъф нашта библиотéката, вéсници кви пулúчвами. Пудíр н'áколку дéна хóрата, зéха да духáждат фъф библиотéката, зéха да зýмат книги да читéт фъф т'ах си, дуфáждат в библиотéката да читéт книги и вéсници. И рабутъта на библиотéката са изdýгна, чи ду нешнија ден в библиотéката има ду двéости и пидисé чил'áка, дéту зýмат книги да ги читéт фъф т'ах си. В л'áтноту врéми ас млóгу пýт'a пу исканиту на калхóзници хóд'ах пу бригáдити на óпшти сáбрáни, де им читá вéсници, де им раскáзвам кък рабут'ат хóрата в нашта савéцка странá, кък са бóр'ат да изdýгат на висóка рабутъта и да са дубýват за висóкиа урожáj.

Записано у И. В. Бахова, 28 лет,
с. Кирютия МССР (7),
август 1948 г.

Ниј тур'áуми уштýнатx на rámkiti. Чилýти напráиџа чéшки, мóја сантíм далбóки, и ги напýлниа със мет. Снéуми ги ут хутýла, изр'áзауми запичáтката, тýриуми rámkata в мèdogónkata, зéуми да вартíм. Мидъ исфрéкна ут чéшкити пу стинíти на мèdogónkata пу стинíти са спýсна на дýноту. Навéдауми мèdogónkata чут' мидъ истéчи ис чýчура в идýн садлýна. Тóзи мет, ниј го прëцидýуми прес тýnkata strýunka и тој станá чis хýбаf свитлиf мóиш да го нóсиш да упрадáваш на пазár'a... Чилýти са збýрат мет уд бостán'a, сéтн'a збýрат ут слéнчáфдити уд б'ála trivá, есéннатx и rázni drúgi takývi triví,

Чилáта убичá да и сníмаш мидъ почéсту. Кугá стáни витá ушти́натá да ја мéниш на нóватx ушти́на, поухотну рáбут'ат. Нóватx ушти́на ја тýргa за да ни въди трútни. Кýп'аната ушти́на преизвéжда сат рабóчи чилý. Дéту чилýти прáв'ат ушти́на, там са въд'ат трútни. Трútнити сат идът мет ни збíрат. Ниј т'ах ги убíвами. Гàту ше ги убíвами, извáдим рàмата ут хутýла и убíрами ги идýн пу пùсками ги на зим'ата, те ни жál'ат. Дъртатx мájка кату стáни на три гудýни фáн'a да нисè трútни. Тугàс тр'áба да ја мениш. Кату зéмим мáj ката ут хутýла кату ѡма мál'ки дицà, чилýти, те ше пруизвидът нòва млáда мájka. Гàту ше искаш да напráиш ут идýн хутýл два, ше удбирèш рàмки, дèту ѡма млади дицà, тýриш ги със чилýти въф друѓиа хутýл. Дъртатx мájka устáва ф стáрия хутýл. Младити чилýчки са утвъд'ат мájka и стáва нòва чилà. Стáратx мájka на стáроту м'áсту пак ше ѹди. Мòја да напráиш и два път'a тъј в инà гудýна. Хутýлити да бъдат сíчкити инà м'áрка и рàмити инà м'áрка да мòиш да тýргаш с'ákа инà рàмка ф с'ákи идýн хутýл и медогонката да бъди сè инà м'áра. Хутýлити са прáв'ат с магáзин. Дéту изрýзами запичатката ут рàмити, то са получиша мет и осак кърашък, тýриш го в инà сítна стрýнка, го прецидим осака, го тýрим в оскатóпката на слéнциту. Кату грéи слéнциту тој са стоп'áva и истýча. Кату го тýрим на хлáннату, осак замръзни устáни р'адóк мет, са прецидй и устáни бáшкá осак и мет. Тóзи осак го тýрим въф идýн сът с удá, тýрим го на бгена дурнé вазтурý удáта и осака са ступи, удбирéм ут п'áната, тој стáни чис, го излýвами в мòкра паничка и тој замръзна и стáни чис осак.

Записано у А. В. Барбарова, 67 лет,
с. Кирютия МССР (7),
август 1948 г.

Нáшту сéлу Кир'ýтн'a са занимáва побéчиту със луз'áрству заштоту пусéвна зим'á мálку владéи. Луз'áрствоту дáва хýбáви ураžáи туј је. пузнáту ут пурáни гудýни. Ду дисéта

гуди́на луз'áта ф Кир'úтн'a рáстаја на своја си кóрен и дáвахá хубави уражáи. Но ф а́йнацатx гуди́на са јавí булéшката, куј'áта са кáзва филоксéра и за три чéтири гуди́ни уничтожи сýчкити луз'á. Ф двинáцата начéнаја да садът нòви луз'á, привйтти на диф кóрен којту ни страдае уд булéшката. За н'áкољку гуди́ни сèл'анити вáстанајвýта сýчкити си луз'á и Кир'úтн'a пак прàви ут сто пидисе ду двéсти вагóна вину. Усвèн стàрити својти соргувé начéнаја да са кул'tивироват млòгу нòви. Луз'áта ф сèлу Кир'úтн'a ги вáстанајвýта със привýфката на м'асту. Нáјнапрéш са приготв'ат прéчки ут јесен, заштоту, áку да чákam за на пролет, мóji да са слúчи зýма студéна ше пустрáдат луз'áта и н'áма да мóим да збирéм прéчки. Прéчки ги сáхран'áват въф мазити със влáжин п'áслк. На пролет начéват да приготв'ат прéчкити. Ду посáтката м'астоту за луз'áта тр'áба да бýде изráботину. Далбучинá на канáвити и јáмкити ду шијсé сантíма. Ф канцé апрéл'a кату пузвóли врéмету начéва са пускатká. Распéва са тéла фъф длажинá на м'астоту стáва са мéточки на два аршина ут луз'á ду луз'á. Идýн рабутник вáрви пу краj тéла, устéпва три чéтири сантíма и с лóма прубýва дýпки. Дрýгиа разнáс'a прéчкити, ги пуска ф дýпкити. Трéтия рабутник налива пумálку уда и читвéртия ги закрýва. Пудýр н'áкуj си врéми прес нидéли три чéтири лузýчкити прорáстáват и кату удраснат на три чéтири лýсткa им прáим тъс са кáзвá пýрва катáрофка, расчýствами и рéжим горнити жýлки на лузýчката. Дрýга рабутa фъф такóва дýво лóзи н'áма усвéн да гу купáим пет шес пýт'a да гу ни завáди тривá. Ф áвгуст мéхиц пак им прáим катáрофка. Пóвичи ни ги закрýват, а устáват уткрýти да узréјат да стáват привýкнали на вéнкашнија вóздух. Кугáту са свéрши синт'áбр'méхиц тр'áба да са зарóви лóзиту за да ни измрéзнат лузýчкити през зýматx. Каdý двацáти апрéл'a лóзиту гу уткрýвами изрýзвами сýчкити лузýчки на два три прéста удgór зим'áta, ги изрýзами да истичe сóка. Ошти прес инá нидél'a начéва са привýфка. Прáви са тъс привýфка с машинка. С машинката са нарéзат кáлимáти, дрýги рабутник

убнавл'áва срéзуфти на лузíчкити, прáви ращчéпа и саидин'áва привóја с пудвóја, куйто бивáват идинáкава дибилинá. Тréти рабóчи, побичи мумíчи, заштоту то пöпрöвóрни прëстити ýма, привéрдзува привífkити, читвëртия рабóтник тутакси зákryva привítити лузíчки със сítнá мóкрап пръс. Пудíр нидéли три ф канцé маја привífkити изráстват удгóр зim'áta и скóру са трóграт ф рóст. Ка́ту изrásнат на чéтири пет листá, са уткýват, са пручíстват жíлкити, куйто исkárvat ут привóја и пак са зákryват. Прáви са тъj за да ни са дàди вазмóжнос да раствéт жíлкити ут каléma. Тъзи оpiráciá са прáви бóши н'áкуj път, áку је дажdývu л'áтолу, и в áвгус мéхиц са катарýват и са устáват да узréni спájkata. През л'áтолу кали-рófkata са прëска ут три ду пет пëт'a з бóрдóска жíткос.

Записано у В. И. Делибалтова, 64 лет,
с. Кирютня МССР (7),
август 1948 г.

Нáшти (*българи*) ут тýрцку душлé, мбчили ги тýрцити сýлну и Русýја ги привéла със војскá. Тýка ималу тýрци тата́ри тиј са утишлé наðзáт. Хóрата тýка душлé ини пу ини, трëсили, де да прáят сéлу, *óдili трëсили силá. Пулвýната билé ут Каурлан, пулвýната ут Авлалија, а пък тýка насадили слíви млóгу и затýj му вýкат Вáли Péржи. Ут чéркувата наðори каурлánци наðблу авлалийци. Молдавáнци за т'ах ни знам уddé душлé. Гáту наðти д'áдуфци душлé, молдавáнцити са билé тук. Гáту душлé млóгу гудýни има утколи гудýни, ни побн'a дáжи, ф кујá гудýна Тр'áa да има сéдимдисé гудýни, гáту наðраили нóвата чéркува. Стáрата бéши пöмáлка, сéтни гa развалýли и напräили тъc.

Записано у Д. И. Теодоровой, 60 лет,
с. Вале Перже МССР (8),
август 1948 г.

Утидахме ф Чадъра зимъска на пазар'. Распрегнајме, кунете, тур'ахме им да идът. Свалијме ино друго ут каруцата на зимета и два ръаскрача са утмест'ајме ут каруцата и приказваме сас други бра. И ас са обръщат наездат каде и каруцата и викам на другар'а: „Дај ми турбъта сас чесан и ти земи праенниа чувал!“. И тој зе праенниа чувал и ма пита: „Де ти турбъта сас чесан?“ И ас му казвам: „На зимета до каруцата“. И тој казва: „Н'ама тук“. Ас му казвам: „Не мобије да бъди“. Тој казва: „Н'ама а там на зимета“. И ас утидах до каруцата и погледнајме на зимета и ф каруцата и н'ама нийде. Наверну уткарднат и гледајме на тъј и на тъј. Из народа удихме и гледахме, може да продава на пазар'. И нийде не можаме да намерим ни чесана, ни турбъта. И сечните са збрајме сас другар'а пак двама и си приказваме, и ни ј чудно как тъј у нас беше турбъта сас чесана и не можахме да намерим, та пропадна. Ймаше вътри чесан ваф турбъ на девидисе, сто рубли. Расърдихме са и ништу ни купихме. И тбо завал'а сн'ак и дъш. Ймаше малку пари горови ут нас и си купихме прасе. Пораним го у нас, то порансне... И го заклајме и го изјадајме.

Записано у Г. М. Ариаут, 35 лет,
с. Шоп-Тараклия МССР (13),
август 1949 г.

СОДЕРЖАНИЕ

Предисловие	5
Ц. Младенов. Миналите времена в брезнишкия говор	7
И. Кочев. Застьпинци на меката ерова гласна в българския език	51
Г. П. Клепикова. К вопросу о происхождении формы <i>casus generalis</i> существительных женского рода единственного числа а-основ в болгарском языке	91
Э. И. Зеленина	127
„Известия на Института за български език“, кн. IV, София, 1956	
Тексты из „Атласа болгарских говоров в СССР“	153

**Статьи и материалы
по болгарской диалектологии, вып. 9**

*Утверждено к печати
Институтом славяноведения Академии наук СССР*

**Редактор издательства Г. А. Лесскинс
Технический редактор Г. А. Астафьев**

РИСО АН СССР № 76—61В. Сдано в набор 19/I 1959 г.
Подписано к печати 2/VI 1959 г. Формат 60×92¹/₁₆.
Печ. л. 10. Усл. печ. л. 10 + 1 вклейка. Уч.-издат. л. 8,4.
Тираж 1800 экз. Т-07008. Изд. № 3487. Тип. зак. № 54.

Цена 5 руб.

Издательство Академии наук СССР,
Москва, Б-64, Подсосенский пер., 21.
1-я типография Издательства АН СССР,
Ленинград, В-34, 9 линия, д. 12.

5

5 руб.